

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Doktorske studije
Otvoreni doktorski seminar

DRUŠTVENE I POLITIČKE PODELE I RASCEPI BOŠNJAKA U
SRBIJI

Mentor:

Prof. dr Slaviša Orlović

Kandidat:

Jasmin Hodžić 53/2018

Beograd, maj 2020.

Sadržaj

UVOD.....	3
Teorijski i hipotetički okvir.....	4
VREDNOSNE ORIJENTACIJE I DRUŠTVENE PODELE BOŠNJAKA.....	9
Kulturno –vrednosne i identitetsko -statusne podele	12
POLITIČKE PODELE BOŠNJAKA	18
Ideološko- programski profili relevantnih bošnjačkih partija u Srbiji.....	20
Stranka demokratske akcije (SDA).....	20
Sandžačka demokratska partija (SDP).....	21
Bošnjačka demokratska zajednica (BDZ).....	22
Podela Islamske zajednice.....	25
Tipologija bošnjačkih partija u Srbiji.....	28
Zaključak	32
LITERATURA	35

UVOD

Implozija komunističke ideologije predstavljala je jedan od najmarkantnijih događaja (proces) u XX veku koja je tako snažno preoblikovala zemlje Centralne i Istočne Evrope dovodeći, između ostalog, do promene socio-ekonomske strukture, vrednosnih obrazaca i “kristalizacije rascepa” koji su se reflektovali na oblikovanje političkog života. (Deegen-Kraus, 2015:46)

Jugoslovenski prostor je 90-tih godina XX veka, predstavljao poligon globalnog trenda društveno-političke transformacije sa ekstremnim i dramatičnim ishodima. Preoblikovanje društveno-političkog miljea, povratak “etničkog” u političko polje i pojava (reafirmacija) kulturno-vrednosnih rascepa umnogome je obeležilo politički život post-jugoslovenskih društava. U procesu pluralizacije, nacionalne i etničke grupe ne zaobilaze tendencije nacionalne homogenizacije, mobilizacije i glorifikacije nacionalnih sentimentata. (Bašić, Crnjanski, 2006:30-48) „Na kulturnim, nacionalnim i konfesionalnim podelama i sećanju – istorijskoj, kolektivnoj memoriji, na nasleđe verskih i nacionalnih sukoba i rascepa, njihovoj političkoj mobilizaciji (i instrumentalizaciji), veoma brzo su, posebno u multikulturnim i multinacionalnim društvima, formirani masovni politički pokreti i partije.” (Stojiljković, 2011:76) Etnifikacija politike odvijala se u okolnostima krvave dezintegracije socijalističke Jugoslavije, uz simultanu političku i ekonomsku krizu, koju su tadašnje političke elite koristile kao tehniku mobilizacije birača i sukoba sa susedima, što je uslovalo pored osećanja opšte nesigurnosti građana i sve veću etničku distancu, animozitete i nepoverenje između nacionalnih zajednica.

Paralelno sa tendencijom nacionalne homogenizacije, odvijao se i proces društvene i političke polarizacije. Društvene i političke podele i rascepi se nisu formirali samo na liniji etno-nacionalnih podela, već se proces polarizacije odvijao i unutar etno-kulturnih (nacionalnih) zajednica. Pluralizacija i fragmentacija jugoslovenskog društva je bio “višedimenzionalna i zahvatila je sve institucije i sfere: od federalnog vrha do sela, pa često i obitelji.” (Jović, 2013:136) Linije rascepa su se, najčešće, javljale na razlikama u odnosu na nacionalna, državno-pravna, kulturno-vrednosna i identitetska pitanja. Trend segmentiranih rascepa i političke fragmentacije, početkom 90-tih godina XX veka, nije zaobišao ni Bošnjake/Muslimane¹.

¹ U nastavku rada ćemo koristiti termin Bošnjak kao zvanični naziv za ovu nacionalnu zajednicu, osi u situacijama kada pravimo distinkciju između ova dva termina.

Ono što je razlikovalo Bošnjake od ostalih jugoslovenskih naroda i dodatno usložnjavalo politički život, između ostalog, je zakasnelo formalno-pravno priznanje statusa ravnopravnog (konstitutivnog) naroda u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i izostanak bazičnog konsenzusa oko kulturno- identitetskih pitanja. Pored toga, zakasneli proces nacionalnog konstituisanja Bošnjaka je u mnogome doprineo političkoj i socijalnoj fragmentiranosti i polarizaciji ovog etniciteta. To svakako nije značilo da Bošnjaci, kroz istoriju, nisu imali kakvu-takvu definisanu nacionalnu svest, već ona nije bila jasno izdiferencirana i konstituisana. Fluidnost nacionalnog identiteta i zakasneli proces nacionalne diferencijacije jedan je od razloga zašto je „fragnetacija uvijek postojala u okviru muslimanske nacije.”(Jović,2013:136) Zakasnela izgradnja nacionalnog identiteta kod Bošnjaka, između ostalog je odložila i konstituisanje nacionalnog imena, što je predstavljalo neiscrpnu temu kroz ceo XX vek, u kojoj su se prelamale sve identitetske dileme i neslaganja, koje se i dan danas (u manjoj meri) aktualizuju. Podele i rascepi na kulturno-vrednosnom i identitetskom planu su se, nakon uvođenja višestranačja u Srbiji, snažno reflektovale i na političke preferencije, te doprinele i političkoj fragmentaciji.

U radu se daje prikaz osnovnih linija društvenih i političkih podela i rascepa unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa u Srbiji. Ambicija ovog rada je da, kroz otkrivanje “srži političkog takmičenja”(Deegan-Kraus,2015:35), saznamo da li iza površne političke kompeticije postoje dublje, socio-strukturne i kulturološke razlike (podele) unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa u vezi ključnih društvenih pitanja (tema), koje “politički preduzetnici” tj. političke partije, polarizujući društvo, operacionalizuju kroz političku borbu.

Rad je podeljen u dva dela. U prvom delu se, pored analize rezultata empirijskih istraživanja vrednosnih orijentacija i socijalnih rascepa, pokušavaju objasniti fenomeni: renominacije, reislamizacije i nacionalizacije religije kod Bošnjaka u Srbiji (Sandžaku). U drugom delu rada su predstavljeni relevantni politički akteri, njihovi programi i ciljevi kao i tipologija političkih partija kod Bošnjaka. Pored toga analizirane su refleksije društvenih podela na političke preferencije i partijsko grupisanje.

Teorijski i hipotetički okvir

U politikološkoj teoriji rašireno je stajalište „o socijalnom utemeljenju politike i političkih partija” (Slavujević, 2003:9) koje objašnjava snažnu socio-strukturnu refleksiju na politički život. I pored toga što brojni savremeni politikolozi govore o umanjenom značaju

socijalnih rascepa za razumevanje političkog i partijskog grupisanja, ona i dalje pokazuje svoj saznajni potencijal.

U raspravama o socijalnim rascepima, koje se odnose na postkomunistička društva, brojni autori (Bajme, Deega-Kraus, Whiterfield, Kitschelt) zagovaraju stav da su klasični rascepi izgubili na intenzitetu.² Klaus Fon Bajme je redefinišući Lipset-Rokkanovu teoriju, dodao tri nova rascepa karakteristična za postkomunistička društva: *stari poredak-prototransformacijski poredak*, *centralizam-decentralizam* i *okcidentalizam-nacionalizam* (Beyme,2002:82–85). Poredeći socijalne rascepa u zemljama Zapada i postkomunističkim državama Dign-Kraus uviđa pored određenih sličnosti i određene razlike. Pozivajući se na Morenovo istraživanje (Morreno, 1999) autor zaključuje da su postmaterijalističke teme (poput zaštite životne sredine i seksualnih prava) marginalne, te da su *kulturni rascepi* u postkomunističkim državama dominantni. Unutar kulturnih rascepa autor, primećuje veliki značaj nacionalnog pitanja, koje izrazito dominira u političkim zahtevima pripadnika nacionalnih manjina. Dign-Kraus uviđa da pitanje manjinskih prava stvara rascepe *unutar* etničke linije (vertikalni rascepi), koji predstavljaju odnos prema nacionalnom suverenitetu i eventualnoj pretnji nacionalne sigurnosti (Deegan-Krause,2006). Pored horizontalnih linija rascepa, Dign-Kraus zapaža strukturiranje vertikalnih rascepa unutar etničkih grupa, koji se podjednako javljaju kako unutar većinski tako i unutar manjinskih nacionalnih zajednica.

Ako bi smo sintetizovali različite definicije socijalnih rascepa mogli bismo reći da su rascepi *relativno trajne, snažno strukturisane, istorijski uslovljene razlike koje imaju jasno definisane nosioce u smislu društvenih grupa*. Samo one razlike koje su generisane kulturnim, vrednosnim i socijalnim obrascima, tj. tamo gde postoji svest o pripadnosti određenoj

²Analizirajući zapadno-evropska društva Lipset i Rokan su ponudili teoriju „socijalnih rascepa“ (*Cleavage Structure, Party systems And Voter Aligment*) koja podrazumeva da se ose partijskih podela formiraju na osnovu socijalnih rascepa (*social cleavages*), koji predstavljaju *duboke, relativno trajne, podele oko temeljnih vrednosti i interesa u jednom društvu*. Socijalni rascepi koji su relativno trajni i stabilni, preslikavaju se na partijski sistem, i to zavisi od institucionalnih, kulturnih i političkih faktora.(Lipset, Rokkan, 1967:16-33) Autori su ustanovili postojanje četiri temeljna sukoba koja su prerasli u rascepe: *rad-kapital*, *selo-grad*, *centar –periferija* i *država-crkva*. Razlike koje su se javile u tim društvima imaju utemeljenje u revolucionarnim istorijskim događajima. Preoblikovanje društvenih obrazaca, koje su donele stvaranje moderne nacionalne države i industrijska revolucija, presudno je uticalo na stvaranje društvenih struktura koje su međusobno vrednosno i interesno sukobljene. Nova društvena struktura je izrodila političke partije koje su artikulisale novonastalim rascepima oko temeljnih društvenih pitanja.²Upravo ova četiri klasična rascepa (*rad-kapital*, *selo-grad*, *centar –periferija* i *država-crkva*), koja su determinisala stvaranje političkih partija i partijskih sistema, zbog karaktera društvene strukture, prema Lipsetu i Rokanu, postaju „zamrznuti“. „Socijalni rascepi šezdesetih predstavljali su, sa nekoliko značajnih izuzetaka, strukturu rascepa iz dvadesetih godina.“(Lipset&Rokkan,1967:50 prema Spasojeviću,2015:15) Statičnost društva i dugotrajnost društvenih vrednosti, normi i obrazaca sa jedne strane, ali i sukoba i konflikta sa druge strane, omogućili su autorima da formulišu „hipotezu zamrzavanja“. To je podrazumevalo relativno statičnu društvenu strukturu koja se nije menjala godinama pa čak i vekovima, i gde je partijski sistem bio fiksiran.(Spasojević,2015:15)

društvenoj grupi javljaju se socijalni rascepi. Kada socijalni rascepi dobiju jasnu političku artikulaciju, tada postaju *politički rascepi*, „pri čemu političke partije predstavljaju osnovne i najznačajnije, mada ne i jedine, agense njihove artikulacije, čime strukturiraju sadržaj partijske kompeticije i, još šire, sadržaj glavnih političkih konflikata u društvu.“ (Slavujević, 2003:11-12)

Primetno je da, poslednjih decenija u mnogim regionima sveta, *jačaju identitetske podele* koje imaju tendenciju „punog rascepa“ koje su povezane sa pitanjem etničke i verske identifikacije (religijsko-sekularni), dok se primećuje slabljenje ekonomskih pitanja osim ako se ta pitanje ne povezuju sa položajem etničkih i verskih grupa. (Deegan-Krause, 2007:552) U prilog tome „Clark i Lipset, recimo, ističu da nastaju novi modeli stratifikacije koji se mogu opisati kao «fragmentacija stratifikacije» koja pre svega podrazumeva: «slabljenje klasne stratifikacije, naročito u uticaju klase na svakodnevni način života; umanjeno ekonomskog determinizma i povećanje uticaja *kulturnih i društvenih faktora*... (kurziv autora)“ (Clark&Lipset, 1991:408, prema Stojiljović, 2015:41). Enjedi (Solt Enyedi, 2008) smatra da je dominacija kulturološko-vrednosne dimenzije rascepa u post-komunističkim društvima, u dobroj meri povezana sa spoljno-političkim temama i stavovima prema njima.

Komšić, Pantić i Slavujević (2003), nude četiri linije rascepa koje su karakteristične za političke podele u Srbiji: *socio-ekonomske, istorijsko-etničke, kulturno-vrednosne i ideološko političke* (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003:163). Od četiri ponuđena modela za naš rad su značajna dva: 1. Istorijsko-etnički sa dve varijacije, „*horizontalna*“, čiji su indikatori etnička distanca i „*vertikalna*“ gde se rascepi javljaju unutar homogenih etničkih grupa na parove: *kolektivno-individualno, nacionalno-građansko itd.* 2. Kulturno- vrednosni rascep koji se generalizuje dihotomijom *tradicionalno-moderno* unutar kojih se javljaju različiti vrednosni parovi: *autoritarni- tolerantni, religiozni-sekularni, konzervativni-liberalni*. Slavujević smatra da istorijsko-etnički rascep tokom 90-tih godina u mnogome obeležava partijski sistem Srbije gde političke partije kandiduju identitetsko - statusne teme. Rascep građansko - nacionalno je u Srbiji prisutno od uvođenja višepartizma i ostao je da deluje do savremenih partijskih podela. Tradicionalizam-modernizam je trajniji i temeljniji rascep istočno-evropskih i centralno-evropskih društava. Horizontalnu liniju istorijsko-etničkog rascepa, dopunjuje vertikalna dimenzija. Reč je o rascepu između nacionalističke i građanske orijentacije među pripadnicima svake od etničkih grupa. Pored *horizontalne* linije istorijsko-etničkih rascepa, koja se javlja između dominantnih i manjinskih etno-kulturnih zajednica, vertikalni rascepi se

preslikavaju na partijsku scenu stvarajući par nacionalistička- građanska orijentacija (Slavujević,2003:14).

Komšić smatra da je istorijsko-etnički rascep na jugoslovenskim prostorima, imao i latentni i manifestni konfliktni karakter, koji je istorijski trajno strukturisan, dobijajući na intenzitetu u vremenu stvaranja nacionalnih država. Prema mišljenju autora, istorijsko-etnički rascep će imati konfliktni potencijal sve dok se ne reše otvorena državna i nacionalna pitanja. Upravo na osnovu istorijsko-etničkih rascepa, formiraju se politički stavovi na kojima se obrazuju podele na *centralističku, decentralističku, autonomašku i separatističku orijentaciju*. Indikatori koji posreduju između istorijsko-etničkih rascepa i političkih preferencija, prema ovom autoru su: preovlađujuće identifikacije, odnos prema pravima i slobodama, etnička distanca, model rešavanja državnog pitanja i teritorijalne organizacije, odnos nacionalnog i građanskog itd.(Komšić,2003:19) Komšić zaključuje da dimenzija nacionalno-građansko u dobroj meri determiniše političke preferencije birača snažno strukturirajući partijsku scenu i izbornu snagu političkih aktera u Srbiji (Komšić,2003:67).

Pantić smatra da su kulturno-vrednosni rascepi fenomeni dugog trajanja, relevantni za socijalno strukturiranje i partijsku konfiguraciju. Naglašavajući dvosmeran *međuticaj, socijalnog konteksta i političkih partija*, autor navodi da, osim političkih partija, postoji i uticaj drugih društvenih činioaca, koji mogu oblikovati političke partije, što prethodi kulturno-vrednosnim rascepima ili se javljaju istovremeno. U slučaju Srbije kulturno-vrednosni rascepi na osi *tradicionalizam-modernizam* utiču, na srednji rok, na partijsko pregrupisavanje, ističući da je ova dimenzija rascepa „obuhvatnija i dublje ukorenjena u uslovima kulturne i materijalne egzistencije građana" (Pantić,2003:97). S druge strane, dimenzija *liberalizam-konzervativizam*, iako proističe jednim delom iz prethodne kulturološke dimenzije, ima prevashodno političku prirodu. Autor zapaža i dimenziju *autoritarnost-neautoritarnost*, koja se naslanja na osu tradicionalizam-modernizam, s tim što ova dimenzija zbog specifične „boje“ i kvaliteta omogućava razlikovanje demokratske od nedemokratske orijentacije (Pantić,2003:96-98). Kulturno-vrednosni rascepi pokazuju jasnu vezu, u posredstvu sa indikatorima, sa desnim, nacionalnim (nacionalističkim) političkim partijama. Pantić zaključuje da su kulturno-vrednosni rascepi „stariji“ od političkih partija, vremenski im prethode i na dramatičan način utiču na političke preferencije birača i oblikovanje programa političkih partija. Kulturno-vrednosni rascepi su doživeli svoju punu determinističku moć u oblikovanju partijskog profilisanja, početkom 90-tih godina, nakon čega su i politički akteri,

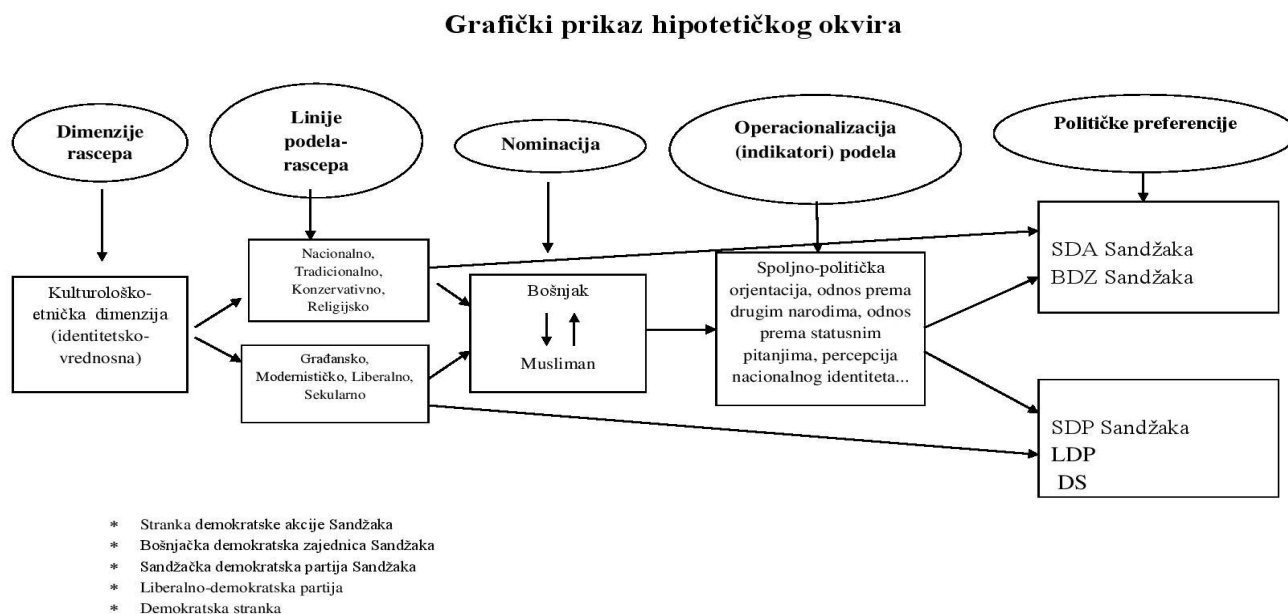
na tragu tih rascepa, postali „agensi političke socijalizacije“, insistirajući na postojećim ili kreirajući nove kulturno-vrednosne rascepe. (Pantić,2003:123-124)

Razmatrajući linije rascepa, Orlović uviđa da su se društveni rascepi nacionalno-građansko, centar-periferija javili još za vreme SFRJ.(Orlović,2015:107)Pored toga, „istorijsko- etnički rascep umnogome obeležava partijski sistem Srbije u nekoliko dimenzija: ovaj rascep je relativno trajan; partije etničkih zajednica Bošnjaka (Muslimana), Mađara i Albanaca nalaze se na geografski koncentrisanim i pograničnim područjima u Sandžaku, Vojvodini i na jugu centralne Srbije, kao i na Kosovu i Metohiji; ovaj rascep će i dalje predstavljati generator podela i konflikta, dokle god ne bude na osnovu šireg konsenzusa rešeno državno i nacionalno pitanje...”(Orlović,2008:313)Referišući se na konstataciju da se ose *istorijsko-etničkog i kulturno-vrednosnog rascepa u dobroj meri preklapaju* (Slavujević,2003:98), Orlović zaključuje da ove dve dimenzije društvenih rascepa imaju sinergijski efekat na partijsko grupisanje u Srbiji.(Orlović,2016:112) Posebno zanimljivo za naše polje istraživanja je rascep religijsko-sekularno. Iako se u manjoj meri javlja među relevantnim političkim partijama u Srbiji, ovaj rascep je primetan na osnovu delovanja nekadašnjeg muftije Islamske zajednice u Srbiji, a sada lidera Stranke pravde i pomirenja Muamera Zukorlića. Prema mišljenju autora, u slučaju političkog delovanja muftije Zukorlića, dolazi do kombinacije religijskih i regionalnih elemenata, koja se manifestuje „kao i opozicija manjinske u odnosu na većinsku kulturu.“(Orlović,2016:120)

Na osnovu pregleda relevantne literature, možemo konstatovati da je utemeljeno stanovište snažnog uticaja kulturno-vrednosnih determinanti na političke preferencije i partijsko pregrupisanje. Pored toga, primetno je postojanje vretikalnih osa podela i racepa unutar nacionalnih zajednica, posebno u post-komunističkim društvima. U skladu sa tim, u radu polazimo od hipoteze da *usled različitih vrednosnih orijentacija i socio-kulturnih identiteta Bošnjaka u Srbiji, uočavaju se osnovne linije društvenih (socijalnih) podela i rascepa na: tradicionalizam-modernizam, konzervativizam-liberalizam, nacionalno-građansko, religijsko-sekularno, separatizam-integralizam, koje se reflektuju na političke preferencije i partijsko grupisanje.*(Grafikon 1) Društveni (vertikalni) rascep i podele unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa potstaknute su, kako društveno-političkim kontekstom i delovanjem političkih aktera, tako i zakasnelim procesom izgradnje nacije (*nation building*), tj. nacionalne identifikacije i nekonsolidovanim kulturnim obrazcem, koji se manifestuje, između ostalog, na podele u vezi *renominacija* (promena) *nacionalnog imena* i podele unutar Islamske zajednice. Pored toga, na bošnjačku političku dinamiku uticaj imaju i dva paralelna

procesa: *islamizacija (religizacija) nacije* i *nacionalizacija religije*. Iako su oba procesa imali integralističku i mobilizacijsku, pa čak i političku funkciju, doveli su do različitih ishodišta.

Grafikon 1

VREDNOSNE ORIJENTACIJE I DRUŠTVENE PODELE BOŠNJAKA

Imajući u vidu deterministički značaj kulturno-vrednosne dimenzije na linije podela u postkomunističkim društvima, ne treba da čudi što je kulturno-vrednosna dimenzija imala snažan uticaj na vrednosne orijentacije, društvene podele i partijske orijentacije u postjugoslovenskim društvima. Nalazi koji su dobijeni na osnovu empirijske studije Dina Abazovića *Bosanskohercegovački muslimana između sekularizacije i desekularizacije (2012)* pokazuju značajne identitetske i kulturno-vrednosne podele unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa. Abazović, na osnovu istraživanja³ uviđa diferenciranje, tj. vertikalni identitetski rascep unutar (jednog te istog) nacionalnog korpusa, na Bošnjake i Muslimane (koje ne predstavlja samo razlikovanje u nominaciji, već pre svega diferencijaciju u vrednosnom i svetonazorskom smislu). Studija pokazuje da je kod Muslimana znatno izraženija sklonost ka

³ Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 500 ispitanika, Bošnjaka/Muslimana,

konzervativizmu, autokratiji i antizapadnim sentimentima, za razliku od Bošnjaka koji su skloniji pro-zapadnim, liberalnim, demokratskim vrednostima. Abazović naglašava, da različite nominacije unutar jedne nacionalne zajednice nije posledica neinformisanosti ili neznanja, već se radi ovrednosnim, ali u određenoj meri i identitetskim razlikama. (Abazović, 2012) Fluidnost nacionalnog identiteta Bošnjaka, koji je često uslovljavan izvan samog nacionalnog korpusa, posebno je slikovito prikazan na primeru koji nam donosi norveška naučnica Tone Bringa u svojoj studiji *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village* gde stanovnik jednog bosanskog sela po imenu Atif (rođen 1921.god) tvrdi da je u svom životu na popisu stanovništva bio: „neopredeljen, Hrvat, Jugosloven, Srbin i Musliman.“ (Bringa, 1996:33) Upravo fluidnost i zakasneli proces nacionalne identifikacije potvrđuje da je „ta fragmetacija uvijek postojala u okviru muslimanske nacije.“ (Jović, 2013:136) Zakasnela nacionalna diferencijacija Bošnjaka, između ostalog je odložila i konstituisanje nacionalnog imena⁴, što je predstavljalo neiscrpnu temu kroz ceo XX vek, u kojoj su se prelamale sve identitetske dileme i neslaganja, koje se i dan danas, u značajno manjoj meri, aktualizuju.

Pitanje nacionalne samoidentifikacije Bošnjaka se aktualizuje u predvečerje raspada Jugoslavije, kao i kod većine jugoslovenskih naroda. I pored toga što je proces renominacije pratio proces konverzije etno-kulturne zajednice u ravnopravan narod unutar jugoslovenske političke zajednice, to se nije dešavalo uz pristanak svih Bošnjaka. I među bošnjačkom intelektualnom elitom, nije postojao konsenzus u vezi promene imena.⁵

⁴Iako su u periodu Osmanske vladavine, Bošnjake hrišćanski narodi nazivali Turcima „oni nikada ni na trenutak nisu prestali da unutar Turske carevine u nacionalnom pogledu ne budu Bošnjaci“ (Slijepčević, 1932:279, prema Filandra, 2012:164) i da imaju „vlastitu predodžbu o vjerskoj i kulturnoj posebnosti te izrazitu domovinsku svijest.“ (Filandra, 2015:145) Nakon odlaska Turaka sa balkanskih prostora, za Bošnjake/Muslimane se koristio termin *muhamedanci*, koji se relativno dugo zadržao. Bošnjaci ovaj termin nikada nisu prihvatili, između ostalog jer je pogrešan, nametnut spolja, pa čak i uvredljiv. (Filandra, 2012:165) Početkom XX veka, polako u upotrebu ulazi termin *musliman*, koji je naširoko bio prihvaćen od zajednice, te predstavlja odraz modernizacijskih tendencija koje su zahvatile Bošnjake. „On je njihov samoizbor u specifičnim povjesnim prilikama i kao takav izražava predominantnost religijskih u odnosu na etničke velure u kolektivnom identitetu naroda.“ (Filandra, 2012:166) Ovo je veoma važno u etnogenezi Bošnjaka, jer se na terminološkom nivou dolazi do diferenciranja jedne posebne kulturno-verske zajednice, te pokazuje potencijal za izrastanje u političku naciju. Iako je sve do 70-tih godina XX veka, postojala ozbiljna fluidnost, tačnije nije postojala saglasnost oko nacionalne identifikacije, te su pripadnici bošnjačke elite sebe svrstavali u postojeće nacionalne korpusse južnoslovenskih naroda (Jović, 2013:136) svest o posebnosti na religijskom i kulturološko-tradicijskom nivou nikada nije bila upitna. Nacionalna diferencijacija, na nominacijskom planu, dolazi tek 70-tih godina XX veka u okviru socijalističke Jugoslavije.

⁵Promena nacionalnog imena se nije desila odmah po otpočinjanju jugoslovenske krize, što je bilo očekivano, već su „istaknuti bošnjački intelektualci, vjerski vođe i politički vrh Stranke demokratske akcije odlučili, usred rata, bez referenduma i unatoč značajnim otporima u nekim intelektualnim krugovima, uvesti novo nacionalno ime za Muslimane – Bošnjaci. U ratu, naime, muze šute – te nema prostora za ozbiljnu, slobodnu i poštenu (*free and fair*) raspravu.“ (Jović, 2013:137)⁵Iako je tada postojala i tendencija za definisanje bošnjaštva kao

Nakon *Drugog bošnjačkog sabora*, koji je održan u Sarajevu 1993. prihvaćena se promena imena Musliman u Bošnjak. Razlog promene, kako je navedeno, jeste potreba zamene konfesionalnog, etničkim (nacionalnim) imenom.⁶ Promena nacionalnog imena u slučaju Bošnjaka nije imao karakter *afirmativnog* definisanja nacije, već je nacionalno identifikovanje predstavljeno kao *negativno samoodređenje*. Negativno samoodređenje podrazumeva definisanje *šta mi nismo* (u ovim okolnostima, znamo da nismo Srbi, Hrvati, Albanci), ali u isto vreme *ne znamo ko (šta) smo*. Jović na sledeći način definiše negativno samoodređenje: „Pretvaranje prethodnog *Mi* u *Neprijateljsko Drugo* za novo je *Mi* više pravilo nego iznimka. Nekadašnje *Mi*, koje sada postaje *Neprijateljsko Drugo* ima konstitutivnu funkciju za novi identitet.“ (Jović, 2013:148) To svakako nije specifikum Bošnjaka, već bi se moglo reći da je većina južnoslovenskih identiteta formirana na negativnoj diferencijaciji. Čini se, da je opšta društveno-politička klima poslednjih trideset godina, doprinela ubrzanom nacionalnom samoidentifikovanju Bošnjaka. U kontekstu rata u Bosni i Hercegovini statusom žrtve stvoren je *osnivački mit*⁷ (Srebrenica) neophodan za homogenizaciju svake (nove) nacije. I pored toga, proces nacionalne samoidentifikacije još uvek nije završen, što potvrđuje poslednji popis stanovništva. (Grafikon 2) Proces nacionalnog konstituisanja Bošnjaka još uvek nije završen, pa se otvara i pitanje dalje sekularizacije, tj. otklona od religijske predominacije u nacionalnom identitetu.⁸ Pitanje je koliko će taj proces biti uspešan, imajući u vidu da i pored toga što je renominacija imala tendenciju sekularizacije Bošnjaka ili bolje reći nacionalizaciju religijsko-kulturne zajednice, islamski element je ostao *differentia specifica* Bošnjaka. Ipak,

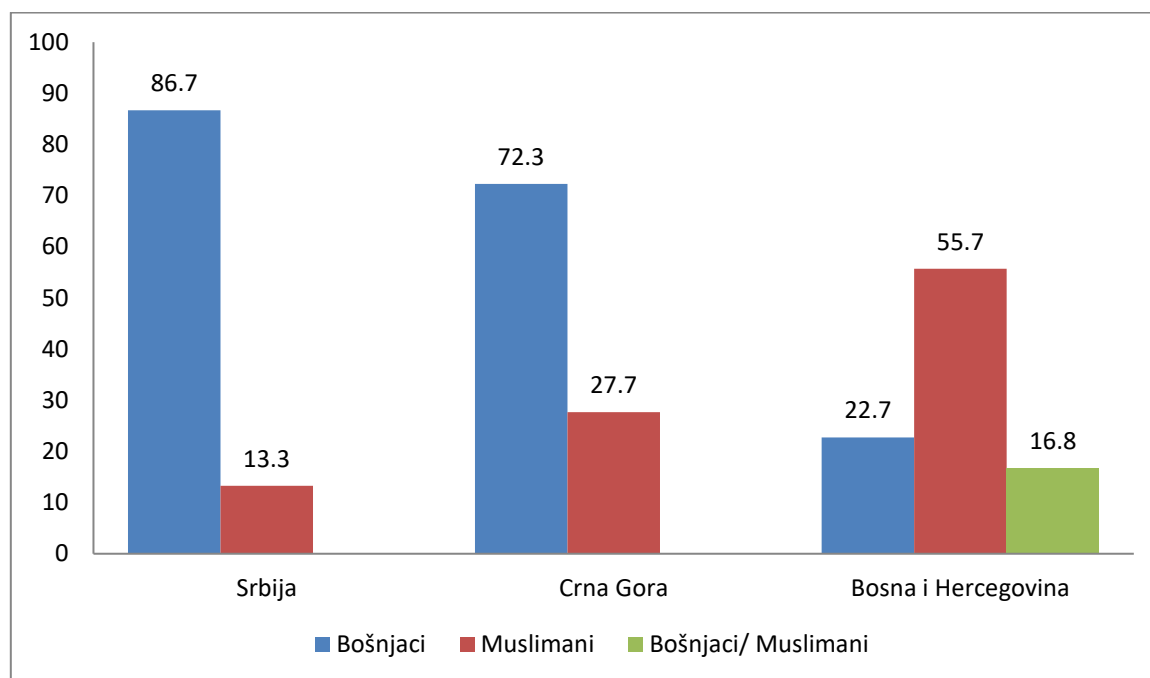
integralnog (inkluzivnog) termina za sve bosanskohercegovačke narode, prihvaćena je etnička definicija koja se isključivo odnosila na muslimane koji su bili slovenskog porekla i govorili bosanski (srpsko-hrvatski) jezik.⁵ S druge strane, postojale su tendencije dodatnog redukovanja definicije pojma Bošnjak, pogotovu od strane muslimanskog klera, što je u startu bilo odbačeno. Pošto u ovom radu ne možemo da se detaljno bavimo prikazom svih oprečnih stavova o ovom pitanju pogledati detaljnije u : Filandra Šaćir, 2012, *Bošnjaci nakon socijalizma- O bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*, Synopsis, Zagreb, str. 168-188

⁶Kako ispravno primećuje Šaćir Filandra, razlog za to je, pored imperativa da se konfesionalno ime zameni nacionalnim, pre svega u potrebi da se i na Bošnjake odnosi evropski model nacija- država. „Promjeni imena pristupalo se instrumentalno, s ciljem jačeg vezivanja naroda za ime zemlje i jezika.“ u : Filandra Šaćir, (2012), *Bošnjaci nakon socijalizma- O bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*, Synopsis, Zagreb, str. 190 Razloge treba tražiti i u potrebi sekularizacije Bošnjaka/Muslimana i terminološkom otkolu od religijske identifikacije koja je imala ambiciju da se krene u pravcu evropeiziranja Bošnjaka. Jedan o bitnih razloga je i praktično-političke prirode, tj. potreba da se *udovolji Zapadu*, koji je tada predstavljao ako ne jednog onda sigurno retkog partnera Bošnjaka u okolnostima rata koji se odvijao na prostoru Jugoslavije. Procena bošnjačke elite je bila da je Zapadu, apsolutno neprihvatljivo da se stvori muslimanska država u srcu Evrope, pa je potreba, da se makar terminološki, Bošnjaci/Muslimani sekularizuju bila neophodna.

⁷Podunavac Milan (2007), *Izgradnja modern države i nacije: Balkanska perspektiva*, u Godišnjak 2007. Broj 1, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 95

⁸Filandra anticipira dalju evoluciju nacionalnog identiteta i prelazak na sledeću fazu izgradnje nacije. On tvrdi da je „...bošnjaštvo danas između muslimanstva i bosanstva, i može se očekivati da u budućnosti nominacijski tok Bosanskih Muslimana ide prema bosanstvu.“⁸ Bosanstvo se može razviti i u multietničku, sekularizovanu naciju. Filandra Šaćir, (2012), *Bošnjaci nakon socijalizma O bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*, Synopsis, Zagreb, str. 198

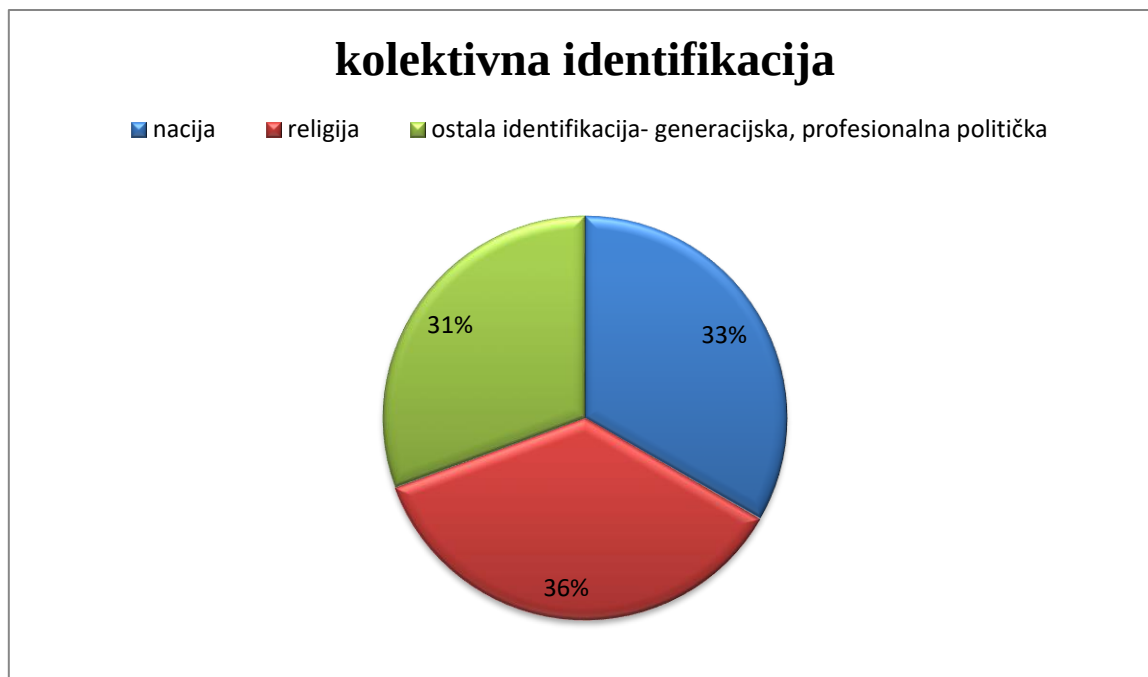
renominacija je, u priličnoj meri, doprinela konverziji religijske zajednice u političku zajednicu sa prenaplašenom religijskom komponentom, gde se sam „pojam proširio na državu, jezik i domovinu dok se sadržaj pojma nacionalizirao, politizirao i laicizirao.” (Filandra, 2012:196)

Grafikon 2: Prema popisu stanovništva iz 2011. u Srbiji živi 145.278 Bošnjaka i 22.301 Muslimana, koji defakto čine jedinstven nacionalni korpus. U Crnoj Gori Bošnjaci 53.605 (8.65%), Muslimani 20.537 (3.31%). Istraživanja koje je sproveo Abazović od 500 ispitanika, njih 278 (dakle, 55,7%) sebe nacionalno identifikuje kao Muslimane, upotrebljavajući, dakle, stari naziv za tu nacionalnu grupu. Manji deo, tek 113 ispitanika (22,7%) kaže da su Bošnjaci, a pojavljuju se i dvojne odrednice kao što su Bošnjaci/Muslimani (84 ispitanika ili 16,8 posto) te Bosanci-Hercegovci (4 ispitanika) u Abazović Dino, 2012, *Bosanskohercegovački muslimana između sekularizacije i desekularizacije, Zagreb i Sarajevo, Synopsis*,

Kulturno –vrednosne i identitetsko -statusne podele

Istraživanje koje je sproveo Institut društvenih nauka u Srbiji 2003. godine ukazuje na jasnu podelu kolektivne identifikacije kod Bošnjaka, između nacionalne i religijske komponente. Naime, kao primarni vid identifikacije 36,1% Bošnjaka uzima konfesionalnu (religijsku) komponentu, dok 33,3% se prvo identifikuje sa nacijom. (Grafikon 3) Imajući u vidu da „interakcija između rascepa i prevladavajućih privrženosti određuje broj i prirodu segmenata u nekom pluralnom društvu“ (Lijphard, 1992: 86, prema Komšić, 2003: 60) to sugerise na postojanje jasnih podela, ali nam ne govori mnogo o dubini tih podela.

Grafiko 3: Nalazi istraživanja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) Instituta društvenih nauka iz Beograda objavljeno u junu 2003. Godine

Ono što nam može pomoći u razumevanju ovakve vrste podela (na nacionalni i religijski identitet) jesu procesi religizacije nacije i nacionalizacije religije koji su se paralelno odvijali nedugo nakon implozije komunizma. Pod snažnim uticajem Islamske zajednice, došlo je do religizacije nacije, tačnije reislamizacije Bošnjaka, koji su u komunističkom periodu, u dobroj meri bili sekularizovani. „Povrat većine stanovništva tradicionalnim duhovnim i običajnim vrijednostima značio je spontanu reislamizaciju dobrog dijela naroda.” (Filandra, 2012:114)

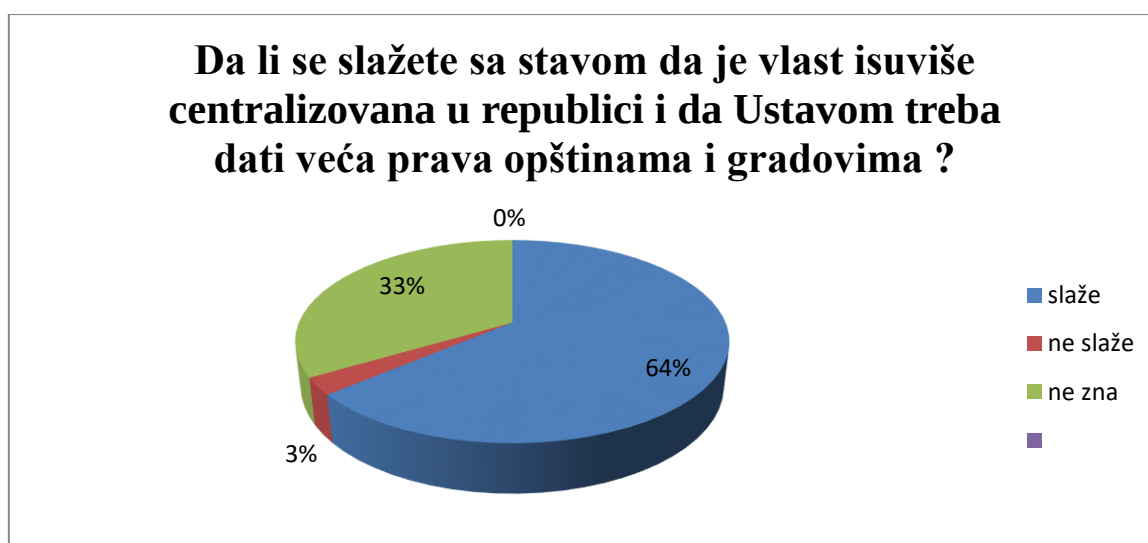
Abazović visok stepen identifikacije sa religijom kod Bošnjaka, objašnjava pomoću *religijskog nacionalizma*.⁹ Na tragu Juergensmejerove (*Mark Juergensmeyer*) ideje, Abazović ga ovako definiše: „Religijski nacionalizam je oblik modernističke paradigme i nastaje najčešće kao substitut (post-) civilnog ili (post-) etničkog nacionalizma. Njime se pretendira zauzeti mjesto i ulogu bilo kojeg svjetovnog nacionalizma, jer su očaj i razočarenje izazvani takvim nacionalizmom (svjetovnim/sekularnim) preveliki i neizdrživi za nosioce i pristalice

⁹Zalazak nacije-države i deiluziranje starim formama sekularnog nacionalizma proizveli su, kako priliku za nove nacionalizme, tako i potrebu za njima. Mogućnosti su se pojavile obzirom da se stari režimi doimaju tako slabim, a potreba za nacionalnim identitetom opstaje obzirom da niti jedna alternativna forma društvene kohezije i afilijacije nije uspjela zagospodariti javnim životom na način na koji je to bio slučaj sa državom-nacijom u dvadesetom stoljeću. U suvremenoj političkoj klimi, dakle, religijski i etnički nacionalizmi ponudili su rješenja za pretpostavljenje insuficijencije sekularnih politika zapadnog stila. Obzirom da su sekularne veze počele popuštati u post-sovjetskoj i post-kolonijalnoj eri, lokalni lideri počeli su potragu za novim sidrištima svojih društvenih identiteta i političkih lojalnosti“ u Juergensmeyer, M. (2003): *Terror in the mind of god: The Global Rise of Religious Violence*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London. Juergensmeyer, M. (2004): „Religious Terror and Secular State”, *Global and Intl. Study Program*, Paper 22, 2004., str. 5

religijskog nacionalizma.“ (Abazović, 2010:19) Ako se ima u vidu da su verske zajednice, u vremenima komunizma i dereligizacije bile najznačajniji, ako ne i jedini, čuvari nacionalne svesti, onda i ne čudi što je došlo do upliva religijskog nacionalizma na post-jugoslovenskim prostorima. Islamska zajednica u nedostatku nacionalnih i kulturnih institucija kod Bošnjaka bila je jedini čuvar nacionalne diferenciranosti i odbrana od asimilacije. Kao najvažniji protivnik (ideološki, ali i faktički) komunističkog poretka, Islamska zajednica je imala snažan kako institucionalni tako i kongitivni uticaj na Bošnjake tokom socijalističkog razdoblja. Ona je u periodu dereligizacije jugoslovenskih prostora bila jedina ideološka opozicija (uključujući i Srpsku pravoslavnu crkvu, Katolički kler) komunističkom poretku, pa se po sili logike nametnula kao čuvar i zaštitnik nacionalnih interesa Bošnjaka.

Kada je reč o stavovima Bošnjaka u vezi decentralizacije Srbije, prema istom istraživanju, većina ispitanika (64%) se slaže sa konstatacijom da je vlast isuviše centralizovana i da Ustav Srbije treba da omogući veća prava opštinama i gradovima. (Grafikon 4)

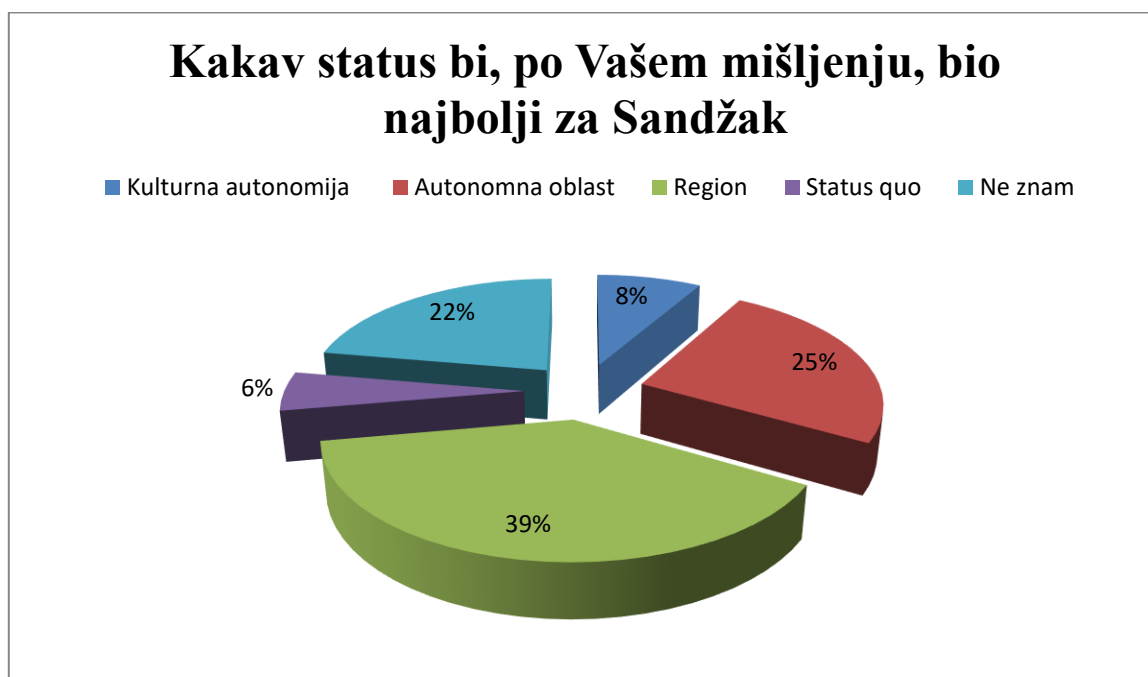
Stavovi Bošnjaka o decentralizaciji (Grafikon 4)

Ovaj nalaz, kako dobro primećuje Komšić, pokazuje korelaciju sa veoma izraženom parohijalnom kolektivnom identifikacijom kod većine građana Srbije. Pored toga Komšić se poziva i na Šumpetera (*Joseph Schumpeter*) koji konstatuje da „u oblasti javnih poslova ima sektora koji su pristupačniji duhu jednog građanina, nego drugi sektori“ (Šumpeter, 1960:368, prema Komšić, 2003:72) Međutim, odnos Bošnjaka prema decentralizaciji, ne govori nam mnogo o sadržajnom karakteru, pa je sledeći nalaz o odnosu prema autonomiji Sandžaka veoma indikativan. Iako većina (63,8%) ispitanika priželjkuje neki oblik autonomije za

Sandžak, stavovi su u dobroj meri fragmentirani kada je u pitanju karakter autonomije. Istraživanja pokazuju sledeće rezultate stavova Bošnjaka po pitanju statusa Sandžaka: region 38,8%; autonomna oblast 25%, kulturna autonomija 8,3%, status quo 5,5%. Od ukupnog broja ispitanika 22,2% nije dalo odgovor, dok je 0,2% navelo neko drugo rešenje. (Grafikon 5)

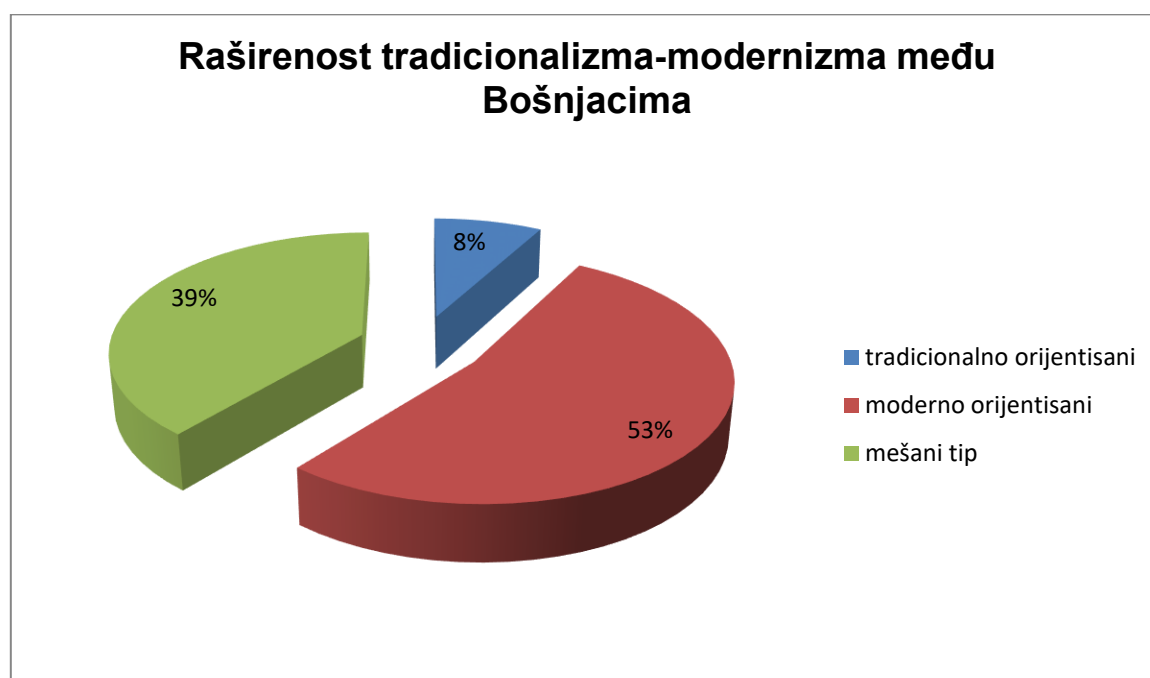
Stavovi Bošnjaka o statusu Sandžaka (Grafikon 5)

U sadržajnom smislu region bi predstavljao sastavni deo Srbije kao državne zajednice regiona, što u statusnom smislu predstavlja najveći stepen autonomije. Autonomna oblast bi podrazumevala određeni stepen autonomije u opštinama gde su Bošnjaci u većini, što u odnosu na prethodni status predstavlja niži stepen autonomije. Uspostavljanje autonomije u oblasti kulture i informisanja bi predstavljala najniži stepen autonomije. Ovi nalazi ukazuju na iznijansiranost stavova prema statusnim pitanjima te u dobroj meri potvrđuje postojanje podela ne toliko na osi separatizam-integralizam koliko na osi nacionalno-građansko među Bošnjacima. Na osnovu političko-statusnih pitanja, mogli bi smo definisati one koji se zalažu za (naj)veći stepen autonomije Sandžaka (region, autonomna oblast) kao nacionalno orijentisane, dok bi oni koji su za kulturnu autonomiju i status quo bili više građanski orijentisani.

Postojanje osa podela na liniji kulturno-vrednosnih orijentacija ukazuju rezultati dobijani kombinacijom brojnih indikatora (faktora).¹⁰ Na osnovu ovih faktora može se naći jasna korelacija na *osi modernizam-tradicionalizam*, gde bi modernističku orijentaciju predstavljao pozitivan stav prema međunarodnim organizacija, ekonomskim reformama i političkim zagovaračima reformi. Nalazi ukazuju na većinsko opredeljenje (53%) Bošnjaka modernističkim vrednosnim orijentacijama, dok je tradicionalno orijentisano 8 % ispitanika, a mešoviti tip (tradicionalno-moderno) preferira 39%. (Grafikon 6) Ovako visok procenat sklonosti ka modernizmu (i mešovitom tipu) deluje prilično iznenađujuće. Pantić, smatra da je apsolutno većinska sklonost modernizmu kod Bošnjaka posledica percepcije da „u modernizmu vide šansu za vlastitu afirmaciju, emancipaciju i zaštitu od nacionalizma većinskog (srpskog prim.autora) naroda“ (Pantić, 2003:106)

Raširenost tradicionalizma-modernizma- Grafikon 6

Ovom nalazu treba dodati podatak koji govori o sklonosti Bošnjaka ka reformskim orijentacijama što se može svrstati u osu liberalizam-konzervativizam. Osa liberalizam-konzervativizam predstavlja izrazito političku dimenziju vrednosnih orijentacija. Sklonost

¹⁰Faktorska analiza je sadržala četiri strukture koja je u sebi sadržala 41 varijablu. Prava struktura je određena kao *odnos prema međunarodnim organizacija*, druga struktura je definisana kao *odnos prema ekonomskim reformama*, treća struktura je određen kao *religioznost* i četvrti faktor je naznačen kao *lider reformi*. (Pantić, 2003:98-99)

Bošnjaka liberalnim i reformskim orijentacijama (58%¹¹) je posledica, pre svega, percepcije da se pravno-politički status pozitivno menja u okolnostima ubrzane integracije Srbije u EU. (Pantić, 2003:119)

Nalazi i tumačenja sklonosti Bošnjaka ka modernizmu i liberalizmu s jedne strane deluje prilično uverljivo, a sa druge strane otvaraju određene dileme. Naime, ako bi smo u sadržaj modernizma „ubacili“ određene sekularne i liberalne elemente, tj. u sadržaj tradicionalizma uneli religijske komponente, ishodi bi mogli biti drugačiji.

Nalazi koji su dobijeni u istraživanju koje je sproveo Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji o *Stavovima mladih u Sandžaku – Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu*¹², govore da „podrška“ modernizmu i liberalizmu nije toliko uverljiva, čak naprotiv. Visok stepen konzervativizma i etničkog distanciranja kod mladih Bošnjaka u Sandžaku, potvrđuje sledeći nalaz. Naima, na pitanje koliko vam je bitna nacionalna i verska pripadnost pri odabiru partnera, mladi u Sandžaku u velikom procentu (etnička pripadnost oko 50%, verska pripadnost preko 75%) smatra da je to veoma bitno, s tim što je veći procenat važnosti vezan za religijski aspekt. Na osnovu istraživanja primetan je trend jačanja verskog identiteta u odnosu na nacionalni. Ovo potkrepljuju i nalazi koji na pitanje: koliko vam je važna pripadnost verskoj zajednici?, mladi u Sandžaku potvrdno odgovaraju sa preko 57%. Isto istraživanje pokazuje da je još izraženiji *panislamski* sentiment kod mladih u Sandžaku, gde je privrženost islamskom svetu izrazilo oko 64% ispitanika.¹³ Religijski sentiment (identitet) kod mladih Bošnjaka u Sandžaku je izraženiji u odnosu na nacionalni pa je privrženost prema nacionalnoj zajednici i lokalnoj zajednici Sandžaku dosta niži i iznosi oko 50 %. S druge strane identifikacija sa Evropom, tj. evropskim vrednostima je oko 30%, što se podudara sa pretpostavkom antizapadnog, antiliberalnog stava kod mladih Bošnjaka.¹⁴ Ovi nalazi u dobroj meri potvrđuju postojanje podela oko primarne identifikacije (nacionalna-religijska) kod Bošnjaka u Sandžaku.

Podaci govore da otvorenost prema islamskom ekstremizmu pokazuje manji broj ispitanika. Naime, na pitanje „Da li je opravdano nasiljem braniti svoju veru?“ potvrdno je odgovorilo petina ispitanika. Primetno je da po socijalnoj strukturi, većinu potvrdnih

¹¹ Komšić Jovan, Pantić Dragomir, Slavujević Đ. Zoran, (2003), *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisavanja u Srbiji*, Beograd: FES i IDN, str. 117

¹² Autor studije Ilić Vladimir, (2016), *Stavovima mladih u Sandžaku – Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd*

¹³ Autor studije Ilić Vladimir, *Stavovima mladih u Sandžaku – Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2016*

¹⁴ Isto, str, 20

odgovora su dali mladi sa osnovnim ili srednjim obrazovanjem, neoženjeni sa nepovoljnijim ekonomskim statusom. Studija pokazuje da je percepcija uticaja Islamske zajednice (IZ) na društveno-političke procese u Sandžaku, veoma izražena, gde preko 60% mladih smatra da je uticaj IZ veliki. Što se tiče stepena religioznosti, mladi u Sandžaku u značajnom procentu (preko 60%) smatraju sebe izrazitim vernicima koji prihvataju sve što ih vera uči. Nešto drugačiji odgovor dobijen je na pitanje: koliko često praktikujete svoju veru?, gde njih oko 30 % odgovara da redovno praktikuje, dok isto toliko odgovara sa često. Ovo je značajno jer, pokazuje visok stepen nepodudarnosti, lične percepcije i stvarnog praktikovanja religioznosti, tj. razlike između *nominalne i stvarne religioznosti*. Naumović u svojoj knjizi *Upotreba tradicije* tvrdi da je nakon raspada Jugoslavije došlo do fiktivne, simboličke tradicionalnosti (u našem slučaju religioznosti) ali ne i do stvarnog okretanja tradicionalnim vrednostima i uverenjima. (Naumović, 2009)¹⁵

Analizirani rezultati različitih istraživanja, zbog različitih metodoloških okvira i ciljnih grupa koje su ispitivane, nam ne govore precizno o vrednosnim orijentacijama Bošnjaka, ali nam daju okvir za tvrdnju da postoje značajne podele oko kulturno-vrednosnih orijentacija. Kako bi smo ustanovili vezu između vrednosnih orijentacija i političkih preferencija, neophodno je da analiziramo političke programe i izvršimo tipologiju relevantnih političkih partija.

POLITIČKE PODELE BOŠNJAKA

Uloga i značaj političkih partija u artikulaciji sukobljenih društvenih vrednosti i interesa je ogroman. Prema socio-strukturnom pristupu političke partije predstavljaju „funkcionalni izraz strukturnih sukoba u društvu“. (Kasapović, 1996) koje „reflektuju razlike unutar društva“ (Spasojević, 2008:226). Pored toga političke partije mogu da utiču na produbljivanje postojećih i nastanak novih društvenih i političkih rascepa. (Orlović, 2015:105) Pored „ekspresivne“ funkcije, političke partije predstavljaju i „agente sukoba“ koji konvertuju temeljne društven sukobe u političke zahteve, oko kojih se pregovara, što partijama daje još jednu ulogu „instrumenta integracija“. (Dulić, 2012) To znači da je uloga političkih partija, s jedne strane da kroz partijske programe formuliše socijalne rascepe, dok s druge strane politički akteri mogu uticati na postojeće i „sprečiti razvoj novih rascepa.“ (Orlović, 2015:105) Kako bi smo utvrdili karakter političkih podela i ustanovili relacioni odnos socijalnog tla i političkih aktera, analiziraćemo političke profile relevantnih bošnjačkih partija.

¹⁵ Naumović Slobodan, (2009), *Upotreba tradicije*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd,

Od uvođenja višepartizma u Srbiji¹⁶, dugi niz godina među Bošnjacima, najveću podršku je uživala Stranka demokratske akcije Sulejmana Ugljanina. Nakon demokratskih promena 2000. godine kao relevantna politička snaga, pojavljuje se Sandžačka demokratska partija Rasima Ljajića. Početkom 2007. godine usled “cepanja” Islamske zajednice u političku arenu se uključuje verski lider, muftija Islamske zajednice Muamer Zukorlić, koji potom osniva političku partiju i postaje treći politički akter u Sandžaku. (Tabela br.1) Pored sukoba na liderskom planu, primetno je nekoliko izraženih linija političkih podela među bošnjačkim političkim akterima po pitanju: ustavno-pravnog statusa Bošnjaka; autonomije Sandžaka; odnosa prema republičkoj vlasti i prema dvema Islamskim zajednicama.

Tabela 1 Izborni rezultati bošnjačkih političkih partija na parlamentarnom i lokalnom nivou u periodu 1990-2016.

	1990	1992	1993	1996	1997	2000	2003	2004	2007	2008	2012	2014	2016
SDA													
Parlament	84.1 56 3				49.4 86 3				33.8 23 2	38.14 8 2	27.7 08 2	35.1 57 3	30.092 2
Lokal				54.6 96 105		32.3 96 96		28.6 98 67		30.16 1 53	26.7 54 56		25.799 51
SDP													
Parlament								4 *	3 **	4 ***	*****		
Lokal								22.3 16 56		8.311 24	49 ***** *		49
BDZ													
Parlament											24.9 93 1		32.526 2
Lokal											17.8 81 35		14.433 23

*Na parlamentarnim izborima 2004. SDP je nastupila u predizbornoj koaliciji sa Demokratskom strankom, G17 plus, Ligmom socijaldemokrata Vojvodine i Srpskim pokretom obnove

** Na parlamentarnim izborima 2007. SDP je nastupila u predizbornoj koaliciji sa Demokratskom strankom, Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini, Nacionalnog saveta slovačke nacionalne manjine, Bunjevačkog nacionalnog saveta

***Na parlamentarnim izborima 2008. SDP nastupa na izbornoj listi “Za evropsku Srbiju” čija je okosnica bila Demokratska stranka

¹⁶Bošnjaci u Srbiji su teritorijalno koncentrisani i uglavnom naseljavaju područje Sandžaka (Raška oblast) koja neformalno obuhvata šest opština u Srbiji: Novi Pazar, Tutin, Sjenicu, Prijepolje, Priboj i Nova Varoš. Prema popisu stanovništva iz 2011. u Srbiji živi 145.278 Bošnjaka i 22.301 Muslimana, koji defakto čine jedinstven nacionalni korpus. Zbirni udeo Bošnjaka u ukupnom broju stanovnika iznosi 2,33%, a u Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu, Bošnjaci čine apsolutnu većinu.

****Od parlamentarnih izborima 2012. Sandžačka demokratska partija potaje deo Socijaldemokratska partija Srbije i nastupa na listi "Izbor za bolji život- Boris Tadić"

*****SDP na lokalnim izborima 2016, u sandžačkim gradovima nastupa u koaliciji, mahom sa građanskim - demokratskim partijama

Ideološko- programski profili relevantnih bošnjačkih partija u Srbiji

Stranka demokratske akcije (SDA)

Nakon formiranja Stranke demokratske akcije u Sarajevu, 26. maja 1990. godine, na Skupštini u Novom Pazaru, 29. jula 1990. godine, osnovana je Stranka demokratske akcije Sandžaka (SDA) sa Sulejmanom Ugljaninom kao predsednikom. SDA je na samim počecima bila jedinstvena politička organizacija Bošnjaka na prostoru cele Jugoslavije. Tek raspadom Jugoslavije, formiraju se dve političke organizacije, SDA BiH i SDA Sandžak, koje nakon rata u Bosni i Hercegovini nastavljaju da blisko sarađuju.

Aktivnosti SDA Sandžaka su najpre bile usmerene ka stvaranju političke autonomije na prostoru Sandžaka. SDA je učestvovala u donošenju *Memoranduma o specijalnom statusu Sandžaka* 1991. godine na osnovu koga je naredne 1992. godine raspisan referendum o političkoj autonomiji Sandžaka.¹⁷ U ovom Memorandumu se ističe specijalni status i položaj Sandžaka u okviru Jugoslavije.¹⁸ Državni organi Republike Srbije su referendum smatrali nelegalnim, a odluke Skupštine Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka, pravno ništavnim.¹⁹

Stranka demokratske akcije je od početka svog delovanja predstavljala svojevrsan nacionalni pokret kod Bošnjaka (Bašić, Crnjanski, 2006:47). SDA se profilisala kao izrazito nacionalna (nacionalistička) opcija koja se često pragmatično prilagođavala dominantnom

¹⁷Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, čiji je predsednik bio Sulejman Ugljanin, je sprovelo referendum o autonomiji Sandžaka. Referendum je sproveden u periodu od 25. do 27. oktobra 1991. godine. Od ukupno 264.156 birača bošnjačke nacionalne manjine, na referendumu je učestvovalo njih 187.473, odnosno 70,19 posto ukupnog biračkog tela, od čega se 183.302 birača (ili 98,90 posto glasalih) izjasnilo za političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka s pravom priključenja nekoj od republika tadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) Muhedin Fijuljanin, Monografija "Sandžački Bošnjaci", Centar za bošnjačke studije, Tuti, 2010. Str. 39 Državni organi Republike Srbije su referendum smatrali nelegalnim, a odluke Skupštine Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka, pravno ništavnim.

¹⁸Nosilac zakonodavne vlasti u Sandžaku bi bila Skupština Sandžaka, izvršna vlast bi bila dodeljena guverneru i Vladi Sandžaka, a pored toga tražena je i sudska vlast.

¹⁹Na međunarodnoj sceni, pitanje statusa Sandžaka, tokom procesa rešavanja jugoslovenske krize, prvi put je pomenuto na Londonskoj konferenciji o bivšoj Jugoslaviji. U Londonu održana Konferencija o bivšoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Tokom rada, pod okriljem Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji preduzimani su napor da se pregovorima dođe do političkog rešenja sukoba. Za kopredsednike Glavnog odbora konferencije izabrani su predstavnik Generalnog sekretara UN-a Sajrus Vens i predstavnik Predsedništva Evropske zajednice lord Dejvid Oven. U okviru tzv. Grupe za manjine pri Konferenciji, pokušalo se iznaći rešenje za pitanje Sandžaka. Londonska konferencija je doživela neuspeh, a događaji koji su usledili, skrajnuli su pitanje Sandžaka sa polja interesovanja međunarodne zajednice. Nakon nepriznavanja rezultata referenduma o autonomiji od strane državnih organa, lider SDA Sulejmana Ugljanina pod pritiskom vlasti u Beogradu emigrira iz zemlje da bi seveć 1996. vratio. SDA Sandžaka kao vodeća partija Bošnjaka prelazi put od izrazito antisistemske partije do one političke snage koja će postati etablirani deo političkog života Srbije.

političkom diskursu. I pored svog ambivaletnog stava prema nizu pitanja, ona je zadržala svoj imidž stranke “koja se bori za nacionalnu stvar”. SDA je prešla put od izrazito antisistemske partije, preko političke snage koja participira u republičkoj vlasti, do partije koja poslednjih godina ponovo zaoštrava retoriku i reafirmiše političke ideje sa početka svog delovanja. U svom aktuelnom programu zalaže se za punu afirmaciju manjinskih prava u Republici Srbiji.²⁰ Iako je u svojim programskim dokumentima SDA formalno napustila ideje konstitutivnosti Bošnjaka i autonomije Sandžaka, i danas se u javnim nastupima čelnika stranke povremeno pominju takvi ciljevi. To potvrđuje i nedavni poziv predsednika SDA Sulejmana Ugljanina Evropskoj uniji da “uvaži rezultate referendum iz 1991. godine”, čime se želi aktualizovati ovo pitanje.²¹ U odnosu prema republičkoj vlasti u Srbiji, dominantna crta političkog delovanja SDA je izrazita ambivalentnost i nekonzistentnost, gde političko delovanje zavisi, pre svega, da li partija participira u vlasti ili je u opoziciji.

SDA je dugo održavala bliske veze kako sa Islamskom zajednicom tako i sa političkim partijama i organizacijama u inostranstvu. Veoma je indikativna saradnja SDA sa srodnim partijama u Turskoj koja je bila intenzivna od osnivanja ove partije. „Bilo je indicija da je SDA tokom 90-tih godina primala finansijsku pomoć od političke partije *Refah* iz Turske.²² Poslednjih godina SDA vrlo intenzivno sarađuje sa turskom političkom organizacijom Partija pravde i razvoja (Adalat ve Kalkinma Partisi AKP) na čijem čelu je aktuelni predsednik Turske Redžep Erdogan (*Recep Tayyip Erdogan*).

Sandžačka demokratska partija (SDP)

Sandžačka demokratska partija (SDP) osnovana je 1996. godine sa sedištem u Novom Pazaru. Ciljevi SDP-a su afirmacija manjinskih prava i sloboda, razvoj ljudskih prava i

²⁰ Programski ciljevi: demokratizaciju društva u svim sferama društvenog života; maksimalnu afirmaciju i unapređenje ljudskih prava i sloboda; ravnopravnost naroda, zaštita i unapređenje prava manjinskih zajednica i nacionalnih manjina u skladu sa međunarodnim normama; punopravno članstvo Srbije u Evropskoj uniji i drugim evropskim i evroatlantskim institucijama, organizacijama i regionalnoj saradnji; očuvanje, zaštita i unapređenje individualnih i kolektivnih prava bošnjačke nacionalne manjine u Republici Srbiji; delotvorno učešće Bošnjaka u javnom životu; briga o porodici, očuvanje i unapređenje bošnjačkog identiteta i tradicionalnih vrednosti u porodičnom i javnom životu, zaštita javnog morala; pravo građana Sandžaka na brži ekonomski razvoj i regionalnu samoupravu u Republici Srbiji; održivi razvoj, zaštita, očuvanje i unapređenje životne sredine i prekogranična saradnja. u programu Stranke demokratske akcije 2009.

²¹ Televizija N1, 27. oktobar 2017., *Ugljanin pozvao EU da uvaži rezultate referenduma iz 1991. godine*, <http://rs.n1info.com/a337967/Vesti/Vesti/Ugljanin-pozvao-EU-da-uvazi-referendum-u-Sandzaku-iz-1991>. html pristupljeno 30.marta 2019.

²² Refah (blagostanje), turska islamistička partija, postala je 1995. godine najveća partija u turskom parlamentu. Njen vođa, Necmettin Erbakan, postao je predsednik vlade u junu 1996. Zbog optužbi da je osporila sekularistički ustav Turske, ova partija je raspuštena januara 1998. Modernije i pragmatičnije krilo, predvođeno nekadašnjim članom partije Refah gradonačelnikom Istanbula, Recepom Tayyipom Erdoganom, osnovalo je Partiju pravde i razvoja (Adalat ve Kalkinma Partisi, AKP), koja je 2002. godine postala najveća partija u parlamentu i formirala vladu.“ ur. Sonja Biserko, (2008) *Sandžak- identitet u procepu starog i novog*, Helsinške sveske br. 28, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, str. 255

demokratije i ravnopravnost svih manjinskih naroda i afirmacija legitimnih prava nacionalnih zajednica.²³ Za razliku od SDA, Sandžačka demokratska partija retko je „igrala“ na nacionalističku kartu, već je priliku za ostvarivanje svojih političkih ciljeva videla ”u demokratizaciji Srbije zasnovanoj na principima decentralizacije i regionalizma.” (Bašić, 2002:45) Iako je SDP registrovana kao manjinska stranka, lider SDP-a Rasim Ljajić je težio da partija izađe iz regionalnih i manjinskih okvira i osnuje odbore u drugim delovima Srbije. U želji da privuče širu podršku, Rasim Ljajić je 2009. godine osnovao Socijaldemokratsku partiju Srbije, a SDP formalno prepustio Rešadu Hodžiću koji je izabran za novog predsednika.²⁴ Primetno je, da je lider stranke vešto uspeo da konverzira svoj lokalno-regionalni politički uticaj na širi nacionalni nivo. Rasim Ljajić je od “palanačkog” političara, koji zastupa stavove bošnjačke zajednice, uspeo da postane političar nacionalnog kalibra, koji vodi građansku (socijal-demokratsku) partiju na državnom nivou.

SDP se percipira kao “umerena” bošnjačka, liberalno-građanska i sekularna partija koja je integralistički nastrojena u odnosu prema Republici Srbiji. Čini se, da SDP svoj sekularni element, crpi na ideji levice i antifašizma koji se oslanja na jak sentiment utemeljen u “jugonostalgiji” kod svojih birača. Na osnovu svog političkog delovanja, stiče se utisak da SDP ima podjednak senzibilitet prema recepciji Sarajeva kao duhovno-kulturnog centra Bošnjaka i Beograda kao političkog centra. SDP kontinuirano održava kontakte sa političkim akterima u Turskoj, u kojoj živi veliki broj iseljenika iz Sandžaka, ali za razliku od SDA nema institucionalne saradnje.

Bošnjačka demokratska zajednica (BDZ)

Raspored političkih snaga u Sandžaku, u kome su dve decenije dominirali Sulejman Ugljanin i Rasim Ljajić, izmenio se posle izbora za Bošnjačko nacionalno vijeće 2010. godine na kome je Bošnjačka kulturna zajednica, čiji je faktički lider muftija Muamer Zukorlić, osvojila najviše mandata. Iako rezultati tih izbora nisu priznati od strane državnih organa, tom

²³Programski ciljevi Sandžačko demokratske partije (SDP) su: afirmacija manjinskih prava i sloboda; razvoj ljudskih prava i demokratije; ravnopravnost svih manjinskih naroda i afirmacija legitimnih prava nacionalnih zajednica; ravnopravnost manjina pri zapošljavanju; unapređenje statusa i očuvanje nacionalnog identiteta Bošnjaka; slobodna aktivnost verskih zajednica; dosledno sprovođenje principa tržišne privrede; očuvanje i unapređivanje socijalnih prava; razvoj privatnog preduzetništva; humaniji uslovi rada i stanovanja; veća zaštita majki, dece, omladine i starih; efikasnija socijalna zaštita ugroženih porodica; očuvanje čovekove okoline; i saradnja sa nevladinim sektorom. Statut Sandžačke demokratske partije, čl. 7.

²⁴Predsednik SDP-a Rasim Ljajić je od 2000. ministar za ljudska i manjinska prava, a kasnije postaje predsednik Koordinacionog tela za jug Srbije i predsednik Nacionalnog saveta za saradnju s Haškim tribunalom. U Vladi od 15. maja 2007. kao i u Vladi od 7. jula 2008. bio je ministar rada i socijalne politike. Od 2012. Rasim Ljajić je ministar u Vladi Srbije zadužen za trgovinu, turizam i telekomunikacije. Orlović Slaviša (2011), *Političko predstavljanje nacionalnih manjina- Srbija u komparativnoj perspektivi* u: Migracijske i etničke teme 27, Fakultet političkih nauka, str. 407

pobedom glavni muftija Islamske zajednice u Srbiji i zvanično je postao relevantna politička opcija u Sandžaku.²⁵ Zukorlić je tada istakao da je prostor za treću političku opciju nastao, jer se Ugljaninov SDA „malo istopio”, a Ljajićev SDP „malo više” i napomenuo da se Islamska zajednica ne približava partijama, nego partije njoj.²⁶ Nakon pobeде Zukorlićeve Bošnjačke kulturne zajednice (BKZ) na izborima za Bošnjačko nacionalno vijeće, dolazi do osnivanja Bošnjačke demokratske zajednice (BDZ) kao političkog krila iste organizacije. Osnivačka skupština koja je održana 25. decembra 2010. godine u Novom Pazaru, za predsednika je izabrala Emira Elfića.

Od osnivanja, Bošnjačka demokratska zajednica je pokušala da se profiliše kao autentična partija Bošnjaka koja “nije podlegla uticaju iz Beograda”. BDZ je politička organizacija koja u svom političkom delovanju sadrži kako nacionalne, tako i religijske elemente²⁷, što i ne iznenađuje s obzirom da je dobar deo partijske strukture potekao iz religijskog miljea.

Geneza političkog delovanja BDZ-a daje celu lepezu političkog spektra, koja se kreće od antisistemske partije do “prijateljski” nastrojene prema republičkoj vlasti. Muftija Zukorlić je često skretao pažnju srbijanske javnosti sa zapaljivim govorima.²⁸ Javnost je burno reagovala

²⁵ „Treća politička opcija Bošnjaka će nastati ili ujedinjavanjem ovih manjih partija ili nastankom sasvim nove političke stranke”, tvrdio je Zukorlić, ali uz napomenu da ne govori o svojim planovima već kao posmatrač političke stvarnosti. *Politika*, 08.06.2010. *Muftija Zukorlić – od verskog do političkog vođe*, <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/137808/Политика/Муфтија-Зукорлић-од-верског-до-политичког-вође>, pristupljeno 25. marta 2019.

²⁶ Zukorlić kaže da „zvanični Beograd ubuduće u njemu i BKZ-u mora videti legitimne predstavnike Bošnjaka, a ne samo u ministrima Sulejmanu Ugljaninu i Rasimu Ljajiću i njihovim partijama. *Politika*, 08.06.2010. *Muftija Zukorlić – od verskog do političkog vođe*, <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/137808/Политика/Муфтија-Зукорлић-од-верског-до-политичког-вође>, pristupljeno 25. marta 2019.

²⁷ Snažan nacionalni element je potvrđen i nakon osnivanja Bošnjačke demokratske zajednice koja u svojim programskim načelima ističe: zastupanje i predstavljanje interesa pripadnika Bošnjačke nacionalne manjine; negovanje bosanskog jezika i pisma, kulture i očuvanje nacionalnog identiteta; pospešivanje veza pripadnika Bošnjačke nacionalne zajednice sa narodima i narodnostima sa kojima žive, odnosno sa kojima ih vezuje svakodnevni život; aktivno učešće u izgradnji i u očuvanju interesa Bošnjačke nacionalne zajednice u zemlji i inostranstvu u izgradnji društva socijalne pravde, očuvanju potpune ravnopravnosti bez obzira na versku i polnu pripadnost i ostvarivanja saradnje međusobnog razumevanja i uzajmnog uvažavanja. Aktivno učešće bošnjačke nacionalne zajednice u održavanju i izgradnji pravne države, kao stub savremenog bivstvovanja zajednice. Aktivni angažman na ostvarivanju saradnje, negovanja i razvijanja odnosa sa regionalnim i međunarodnim organizacijama, okupljanje članova Bošnjačke nacionalne zajednice i simpatizera na sprovođenju programa Stranke i ostvarivanju političkih ciljeva i podržavanje težnji društvenog samoorganizovanja i osnivanja institucija i udruženja kojim je zajednički cilj očuvanje nacionalnog identiteta. Stvaranje i jačanje institucija čijim radom se ostvaruje integracija i ravnopravni tretman pripadnika Bošnjačke nacionalne zajednice u društvu. Aktivno učešće Bošnjačke nacionalne manjine u izgradnji i održavanju društva socijalne pravde i smanjenju jaza između bogatih i socialno ugroženih, kao i puna i intenzivna saradnja Bošnjačke nacionalne zajednice sa drugim nacionalnim zajednicama i svim društvenim grupama. Osnivački akt BDZ

²⁸ „Igranje Sandžakom znači poigravanje sa ovim delom Srbije. Država je kao zgrada u kojoj stanari mogu da se vole ili ne vole. Ukoliko većinski stanari odluče da zapale jedan stan, rizikuju da se upali cela zgrada. Zato se nije igrati vatrom. Ili će nam svima biti lepo, ili će vatre biti do vrha. Samo naša kuća goreti neće”, izjavio je

na njegovu kandidaturu za predsednika Republike Srbije u maju 2012. god., zbog neočekivanog političkog angažmana jednog verskog lidera.²⁹ Ključni elementi njegove političke agende je puna ravnopravnost bošnjačkog naroda, kao autohtonog naroda u Sandžaku, koji u perspektivi ima cilj ostvarivanje određenog stepena kulturne i političke autonomije. U početku svog političkog delovanja, Zukorlić je kao ključni problem navodio “maćehinski” odnos države prema Bošnjacima, koji se ogleda pre svega u razbijanju Islamske zajednice kao bastiona nacionalnog identiteta. Iako je njegova politička agenda prilično konzervativna, sam Zukorlić, na bazi nekih indikatora, pokazuje sklonosti ka pragmatizmu, pa čak i savremenim svetonazorima. To donekle potvrđuju i navodi da „neki konzervativci, kao što je poglavar bosanskih i sandžačkih muslimana u Sarajevu, Reis-el-Ulema, smatraju da je suviše progresivan.“³⁰ Pored toga, progresivnu notu, Zukorlić pokazuje kroz nastojanje da izgradi sekularne, kulturno- obrazovne institucije u Sandžaku, što je u prvim godinama nakon demokratskih promena u Srbiji, bilo prepoznato i od strane tadašnjeg premijera Zorana Đinđića, sa kojim je održavao konstantnu komunikaciju i saradnju.³¹

U svojim javnim nastupima, Zukorlić se zalaže za čvrste veze sa Sarajevom i zvaničnom Turskom uz insistiranje na vođenju autonomne nacionalne politike bez stranog tutorstva. To potvrđuje i Zukorlićeva tvrdnja da je njegov odnos prema Bosni i Hercegovini i Turskoj više emocionalni nego praktično-politički.³² Nakon političkih promena u Srbiji 2012. i dolaskom na vlast Srpske napredne stranke, Zukorlićeva politička strategija se menja, te poziva na partnerstvo i pomirenje između Srba i Bošnjaka.³³ Nakon parlamentarnih izbora 2016. postaje deo vladajuće većine u Skupštini Srbije, čiju je okosnicu čina Srpska napredna stranka. Krajem 2017. godine BDZ, menja ime stranke (Stranka pravde i pomirenja) i pokazuje

Zukorlić 2009. na skupu u Novom Pazaru.Vreme, 9.septembar2010. »*Ajatolah*« sa dve žene, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=949330> pristupljeno 26.03.2019.

²⁹Kao nezavisni kandidat uz faktičku podršku BDZ-a, muftija Zukorlić je osvojio 1,39% glasova na predsedničkim izborima. Izvor: Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, za predsednika Republike Srbije održani maj 2012. Republički zavod za statistiku, Beograd

³⁰ Ur. Sonja Biserko, (2008), *Sandžak- identitet u procepu starog i novog*, Helsinške sveske br. 28, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, str. 256

³¹ Godine 2002. premijer Đinđić je dao zeleno svetlo Zukorliću da osnuje prvi privatni univerzitet u Novom Pazaru, a 2003. bio je član državne delegacije Srbije u Ujedinjenim Arapskim Emiratom. u *Sandžak- identitet u procepu starog i novog* ur. Sonja Biserko, Helsinške sveske br. 28, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2008, str. 256

³²„Mi Tursku doživljavamo kao svoju majku koja je pre sto godina, zato što je morala, ostavila svoju decu. Sada dolazi da ih vidi, Bosnu kao najstarije dete, ovo albansko što je ojačalo i nas u Sandžaku, kao najmanje i najmlađe dete, koje se najviše voli.“ Vreme, 9.septembar2010. »*Ajatolah*« sa dve žene, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=949330> pristupljeno 26.03.2019.

³³ RTS, 27.april 2012., *Muftija Zukorlić pozvao na pomirenje Srba, Bošnjaka i Albanaca*http://www.rtv.rs/sr_lat/izbori2012/predsednicki/muftija-zukorlic-pozvao-na-pomirenje-srba-bosnjaka-i-albanaca_315942.html pristupljeno 26.03.2019.

intenciju promene političkog imidža (iz jednonacionalne u multietničku partiju), sa ambicijom da se pozicionira na nacionalnom nivou.

Podela Islamske zajednice

Kako bi smo dobili potpuniju sliku karaktera političkih podela i političke dinamike u Sandžaku, analiziraćemo ulogu Islamske zajednice i razloge podela unutar nje.

Imajući u vidu da je Islamska zajednica među Bošnjacima dugo bila jedina institucija uz pomoć koje su se nacionalno diferencirali u odnosu na druge slovenske narode (sa kojima su delili isti jezik i donekle kulturni obrazac), davanje nacionalnog karaktera Islamskoj zajednici je bila logična posledica takvog obrasca. Funkciju nacionalne diferencijacije, koju je imala Islamska zajednica u Srbiji potvrđuje i agitacija koja je vršena uoči popisa stanovništva u Srbiji 2002.³⁴ Ulogu koju je nakon demokratskih promena imao muftija sandžački Muamer Zukorlić, najpre snažnim društveno-prosvetnim angažmanom, a nakon toga i političkom ulogom, uz konstantno naglašavanje nacionalnog karaktera negovog delovanja, nedvosmisleno potvrđuje snažan bošnjački karakter Islamske zajednice na čijem čelu je bio.

U tom kontekstu, značajno je osnivanje Islamske zajednice u Sandžaku (Mešihat) 30. oktobra 1993. sa sedištem u Novom Pazaru za čiji je duhovni i administrativni centar određen Rijaset Islamske zajednice BiH u Sarajevu.³⁵ Sedište Islamske zajednice Srbije je do tada bilo u Prištini, u kojem su dominirali Albanci.³⁶ Osnivanjem Islamske zajednice Sandžaka je uzrokovano potrebom nacionalnog prisvajanja Islamske Zajednice od strane Bošnjaka i potrebom da Bošnjaci u Sandžaku ostanu u duhovnoj vezi sa Sarajevom. Procesu formiranja nacionalizovane Islamske zajednice u Sandžaku značajan doprinos su dale političke strukture. Obnavljanje rada Mešihata na čelu sa muftijom Muamerom Zukorlićem je nesebično pomogla Stranka demokratske akcije Sandžaka.³⁷ Bliske veze između političkih struktura i verskih

³⁴Na *hudbi* (podnevna molitva svakog petka) Samin Musa verski verodostojnik u Novom Pazaru objašnjavao je vernicima u džamiji kako pri izjašnjavanju na popisu stanovništva trebaju da se precizno izjasne na sledeća pitanja: vera- islam, nacija- Bošnjak, jezik- bosanski u Jović Dejan, (2013) *Identitet Bošnjak/Muslimana*, u Politička misao, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, str. 139

³⁵Iako je na sastanku Rijasetu u Skoplju 1993. godine doneta odluka „da u svim novim državama budu stvorene posebne i nezavisne islamske zajednice . Svoje reis –ul- uleme i Rijasete su već tada imale Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora. Islamska zajednica u Srbiji, <https://mesihat.org/mesihat/o-mesihatu2/pristupljeno> 28.03.2019.

³⁶ Oliver Potežica u emisiji „*U središtu pažnje*“ Prvog programa Radio Beograda 13. oktobra 2007. godine, na prvi dan Ramazanskog bajrama. http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2007_potezica1.htm pristupljeno 29.03.2019.

³⁷„Tokom devedesetih godina dvadesetog veka, Zukorlić je imao političku podršku Ugljanina i SDA. On je proširio uticaj najpre na seosku populaciju a potom i na gradove.“ ICG European Report No XXX (2005) *Serbia's Sandzak: Balkan dejavu*, Belgrade/Brussels, February, str. 32

lidera, protumačene su potrebom da se izvrši snažana reislamizacija Bošnjaka, ali i nacionalizacija same Islamske zajednice u Srbiji.

Razlozi koji su doveli do podele unutar Islamske zajednice u Srbiji (IZuS), u kojoj su se prelamali brojni interesi različitih akteri, ponajmanje su bili teološko-doktrinarne prirode. Sukob unutar Islamske zajednice dali su novu dinamiku političkom životu u Sandžak, koji su doveli do politizacije verskih tema, polarizacije i otvorenih sukoba unutar bošnjačke zajednice. Početkom 2007. na Saboru IZ Srbije za v.d. *reis-ul-ulemu* izabran je muftija beogradski Hamdija Jusufspahić (već u avgustu iste godine na to mesto je postavljen Adem Zilkić). Na tom Saboru nisu prisustvovali predstavnici IZ u Sandžaku na čelu sa muftijom sandžačkim Muamerom Zukorlićem, te su legalnost samog čina izbora novog poglavara osporili. Kao odgovor usledilo je održavanje *Objediniteljskog sabora Islamske zajednice u Srbiji*, gde su na površinu isplivali personalni sukobi koji su godinama tinjali između sandžačkog muftije Zukorlića i grupe nezadovoljnih imama (verskih službenika).³⁸ Pored personalnih sukoba, postojala su i duboka konceptijska neslaganja. Islamska zajednica Srbije (IZS) je smatrala da Zajednica treba da bude autonomna i organizovana na državnom principu, gde bi administrativni centar svih muslimana u Srbiji bio Beogradu. Sa druge strane Islamska zajednica u Srbiji (IZuS) je smatrala da Zajednica treba da ima naddržavni karakter (po uzoru na Srpsku pravoslavnu crkvu) gde bi sedište Zajednice bilo u Novom Pazaru, a duhovni centar u Sarajevu. Prema tom konceptu, Islamska zajednica u Srbiji bi bila integralni deo Rijasetu Islamske zajednice Bosne i Hercegovine.

Nakon 2007. godine i pojave Islamske zajednice Srbije, uočavaju se brojni indikatori eksternog mešanja u te procese. Isprovociran dešavanjima u Islamskoj zajednici, muftija sandžački Muamer Zukorlić izlazi na politički teren, optužujući republičke vlasti i najuticajnije bošnjačke partije za mešanje i “cepanje” Zajednice. „Borba za duhovnu vlast nad i među muslimanima u Srbiji, a naročito u Sandžaku, traje već duže, a tokom 2007. kulminirala je i na trenutak poprimila dramatičan karakter.”(Orlović,2008:323) Unutrašnji sukob unutar Islamske zajednice predstavljao je i poligon za političke konflikte na relaciji SDA i BDZ. SDA Sulejmana Ugljanina podržala je osnivanje nove Islamske zajednice Srbije na čelu sa Ademom Zilkiće, čemu svedoči izjava „tadašnjeg poslanika SDP-a (Sandžačke

³⁸U tim dešavanjima, kao značajan akter se pojavljuje beogradski muftija Hamdija Jusufspahić. Muftija Jusufspahić je još početkom 90-tih otkazao poslušnost Islamskoj zajednici sa sedištem u Prištini, i sve do stvaranja Islamske zajednice Srbije autonomno delovao na prostoru beogradskog muftijstva.³⁸Oliver Potežica u emisiji „U središtu pažnje“ Prvog programa Radio Beograda 13. oktobra 2007. godine, na prvi dan Ramazanskog bajrama. http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2007_potezica1.htm pristupljeno 29.03.2019.

demokratske partije- prim. autora) Muja Mukovića koji je optužio predsednika opštine Sulejmana Ugljanina da je inicirao sukob unutar Islamske zajednice i da pokušava da osnuje svoju partijsku Islamsku zajednicu jer nije mogao da kontroliše Mešihat u Sandžaku.”³⁹ Prema rečima Muamera Zukorlića, primarni cilj “cepanja” Islamske zajednice u Srbiji je bio da se marginalizuje njegov uticaj u Sandžaku, čime je svesrdno doprinosila i zvanična politika Srbije.⁴⁰ Odvajanje grupe verskih službenika (imama) i antistatutarno konstituisanje nove Islamske zajednice, prema tvrdnjama Muamera Zukorlića, pomognuto je i od strane zvaničnog Beograda. Da optužbe o mešanju zvaničnog Beograda nisu bez osnova pokazuju primeri „registracije Islamske zajednice sa Ademom Zilkićem na čelu i centrom u Beogradu i čuvenog organizovanja bajramskog prijema u Domu Narodne skupštine u vreme vlade Vojislava Koštunice (na kome nije bilo mesta za Zukorlića i njegove pristalice)“ pa sve do nepriznavanja rezultata izbora za Bošnjačko nacionalno veće od strane zvaničnog Beograda.⁴¹ Dubina podele među Bošnjacima, koju je izazvao rascep unutar Islamske zajednice, najbolje ilustruje reakcija reisa IZS Adema Zilkića na najavljenju posetu 2009. godine *reis-ul-uleme* Islamske zajednice BiH Mustafe Cerića Sandžaku. Reis Zilkić je poručio da bi dolazak bosanskog reisa „doprineo produbljivanju podela u Islamskoj zajednici i među sandžačkim Bošnjacima”,⁴² te je od nadležnih državnih organa zatražio da se poseta zabrani.⁴³ Pored toga, indikativno je i mešanje inostranih aktera u sukob unutar IZ. Rijaset IZ BiH je bio involviran samim time što je Islamska zajednica u Srbiji održava čvrste institucionalne veze sa njim, dok je sa druge strane SDA pokušavala da uključi zvaničnu Ankaru u rešavanju sukoba.⁴⁴

Odnos prema Islamskoj zajednici je predstavljao jasan indikator, ne samo borbe za kontrolu nad uticajnom institucijom, već i refleksiju prema drugim pitanjima. Podrškom IZS sa sedištem u Beogradu, SDA je dala legitimitet procesu denacionalizacije same Zajednice. Sa

³⁹ Orlović, Slaviša (2008), *Politički život Srbije: između partokratije i demokratije*, Beograd: Službeni glasnik, str. 326

⁴⁰ Vreme, 11. oktobar 2007, *Vera i bejbol palice*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=515288> pristupljeno 26.03.2019.

⁴¹ Vreme, 9. Septembar 2010, *»Ajatolah« sa dve žene*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=949330> pristupljeno 27.03.2019.

⁴² *Sandžak i evropska perspektiva*, (2010), ur. Sonja Biserko, Helsinške sveske br. 29 Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, str. 12.

⁴³ U saopštenju ministarstva vera Republike Srbije, kaže se da je reis Cerić: “podržavao i secesiju Kosova i Metohije”, što je potvrđuje naklonost Beograda prema IZS, pa čak i zlonamernost u pokušaju mešanja unutar bošnjačkog konflikta. „Stav ministarstva vera povodom izjava Mustafe Cerića“, 22. maj 2009.

⁴⁴ Turska vlada će izvršiti snažan prodor na Balkanu, najpre susretom tadašnjih predsednika Turske i Srbije, Abdulaha Gula i Borisa Tadića, a zatim pokušaja posredovanje u cilju pomirenja ne samo između verskih već i političkih lidera. Iako je u tome delimično uspela (usledilo je smirivanje strasti na relaciji Ugljanin Ljajić, ali ne i do ujedinjenja Islamske zajednice), Turska pokazuje snažan politički, ali i ekonomski prodor na Zapadni Balkan. Nezvanična spoljnopolitička orijentacija Turske sadržana je u knjizi Ahmeta Davutoglua *Strategijska dubina*, bivšeg ministra spoljnih poslova i premijera Turske, koji najavljuje koncept neoosmanizma.

druge strane Zukorlić je imao intenciju da zadrži ekskluzivitet bošnjačkog elementa među muslimanima u Srbiji.⁴⁵ Sukob unutar i oko Islamske zajednice je doprineo da Muamer Zukorlić „prisvoji“ nacionalnu ideju ulazeći snažno u politički prostor koji je suvereno pripadao SDA.⁴⁶

Podele i sukobi unutar IZ dodatno su polarizovali Bošnjake u Srbiji pokazujući, pre svega, rasepe po pitanju karaktera IZ kao važne religijsko-nacionalne institucije za Bošnjake. Tradicionalni karakter Islamske zajednice se ogledao u sprečavanju upliva narativa i interpretacija islama inspirisanih učenjima iz pojedinih arapskih zemalja, koja su nesvojstvena Bošnjacima i uopšte evropskim muslimanima. Nacionalni (bošnjački) karakter Islamske zajednice, a samim tim i čvrsta tradicionalna (na određen način umerena) naracija islama sprečavala je prodor *vehabizma i drugih ekstremne interpretacije islama*. Jedna od posledica „cepanja“ Islamske zajednice u Srbiji je i porast verskog ekstremizma među mladim Bošnjacima.⁴⁷ Pored toga, značaj jedinstvene IZ ogleda se i u sprečavanju *erozije nacionalnog korpusa*, tj. onemogućavanju podele na državne i regionalne identitete kod Bošnjaka (Bosanci, Muslimani, Sandžaklije, Crnogorci-Muslimani). Istovremeno, usled nepostojanja nacionalne države, IZ doprinosi *očuvanju nacionalnog i kulturnog identiteta* Bošnjaka. Odnos prema ovim pitanjima, u dobroj meri, određuje i političko – programski profil bošnjačkih partija koji se reflektuje na političke procese među Bošnjacima u Srbiji.

Tipologija bošnjačkih partija u Srbiji

Tipologija relevantnih bošnjačkih partija je krajnje uslovno postavljena, jer je fluidnost političkih programa (i delovanja) veoma izražena i uslovljena dinamikom političkog konteksta. Tokom višedecenijskog političkog delovanja, bošnjačke partije su više kontekstualno reagovala, (ustavno-pravni položaj, manjinska prava, pitanje identiteta, odnos prema IZ) i na tim temama se profilisale, a manje na ideološko-programskom planu. Pored toga, političke partije Bošnjaka imaju nizak nivo socijalnog utemeljenja, što i ne čudi imajući u vidu „nedovoljno profilisanom socijalnom identitetu mnogih stranaka, u smislu preciznijeg

⁴⁵Većinu vernika u IZS ne čine Bošnjaci, već pripadnici drugih naroda, mahom Albanci, Romi, Aškalije i Goranci. Pored toga IZS ima mnogo manji uticaj u Sandžaku od IZ u Srbiji, pa je broj bošnjačkih vernika mnogo manji. Optužbe na skupu u Novom Pazaru u oktobru 2007. od strane Zukorlića ukazuju na to. „Muftija je, obraćajući se prisutnima, rekao da se od njih traži da se odreknu Sarajeva i reisa Mustafe Cerića, da su im pocepali Sandžak.“Vreme, 11. oktobar 2007, *Vera i bejzbol*
[palice,https://www.vreme.com/cms/view.php?id=515288](https://www.vreme.com/cms/view.php?id=515288) pristupljeno 26.03.2019.

⁴⁶Pored toga što je dojučerašnji verski lider Islamske zajednice u Srbiji, Muamer Zukorlić insistira na Bošnjačkoj dominaciji i nacionalnom karakteru Islamske zajednice, anticipirajući da će islam još dugo biti, više u tradicijskom, a manje u konfesionalnom smislu, ključni element bošnjačkog identiteta.

⁴⁷ O tome indikativno govore nalazi u istraživanju: Ilić Vladimir, (2016), *Stavovima mladih u Sandžaku – Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd

određenja osnovnih ciljnih grupa svog ukupnog političko-marketinškog nastupa“ (Slavujević,2003:158). Odabir strategije, većine političkih partija, koja podrazumeva pridobijanje podrške najširih slojeva biračkog tela, za posledicu ima programske i ideološke nekonzistentnosti. To u dobroj meri umanjuje značaj ideoloških podela i u jednu ruku ih potpuno briše. Pored toga neprincipijelne koalicije, kako na lokalnom tako i na republičkom nivou, sa partijama različitih vrednosno-ideoloških orijentacija, dovodi do zamagljivanja političkih profila partija i povećava „zbunjenost“ birača. Tome govori u prilog činjenica da su sve relevantne bošnjačke partije u nekom period bile deo vlasti na republičkom nivou.⁴⁸

Međutim i pored toga, „sledeći linije rascepa u okviru srpskih stranaka“, bošnjačke političke partije „bi se uslovno mogle podeliti na “prograđanske” i “pronacionalne” (Orlović,2008:335), tj. mogli bi ih podeliti na *tvrd*u i *meku* struju, na osnovu indikatora: ustavno-pravni status Bošnjaka; odnos prema autonomiji Sandžaka; odnos prema republičkoj vlasti u Srbiji; odnosu prema Islamskoj zajednici i podelama unutar nje. Možemo konstatovati da se politički akteri u Sandžaku dele na one koje se integralistički odnose prema statusnim pitanjima, sarađuju sa većinskim partijama u Srbiji i one koji su isticali zahteve za autonomijom Sandžaka, konstitutivnošću Bošnjaka i internacionalizacijom tih pitanja. Kako dobro primećuju Bašić i Crnjanski „na jednoj strani političke ciljeve artikulišu Ugljaninom predvođen najbrojniji ogranak SDA, Bošnjačka demokratska stranka Sandžaka, Socijalno-liberalna stranka Sandžaka, a na drugoj strani su se okupile pristalice politike Rasima Ljajića.” (Bašić, Crnjanski, 2006:48) Na osnovu partijskih programa i ostalih indikatora možemo, uslovno, izvršiti tipologiju bošnjačkih političkih partija. SDA Sulejmana Ugljanina i BDZ Muamera Zukorlića možemo smestiti u nacionalno-konzervativne partije, dok je SDP Rasima Ljajića u partije sa građanosko- modernističkim karakterom. (Tabela 2)

⁴⁸Sandžačka demokratska partija Rasima Ljajića je participirala u svim vladama od 2000-te do danas, dok je Stranka demokratske akcije Sulejmana Ugljanina bila deo vlade Vojislava Koštunice i Mirka Cvetkovića od 2007. do 2012. godine, dok je Bošnjačka demokratska zajednica Muamera Zukorlića deo vladajuće parlamentarne većine od 2016. godine.

Tabela 2 Programska orijentacija stranaka

Kao model za ovu tabelu poslužila je tabela "Programska orijentacija stranaka" u radu Sojiljković Zoran, (2007), Političke partije i politička participacija- slučaj Srbija, u Godišnjak 2007, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 205

<i>Religijsko</i>		<i>SDA</i>	<i>BDZ</i>
<i>Sekularno</i>	<i>SDP</i>		
<i>Etno-nacionalno</i>	<i>SDP</i>	<i>SDA</i>	<i>BDZ</i>
<i>Liberalno-gradansko</i>	<i>SDP</i>		
<i>Konzervativno- nacionalističko</i>		<i>SDA</i>	<i>BDZ</i>
<i>Modernističko</i>	<i>SDP</i>		
<i>Integralističko</i>	<i>SDP</i>		
<i>Autonomaško</i>		<i>SDA</i>	<i>BDZ</i>
<i>Evrofilski</i>	<i>SDP</i>	<i>SDA</i>	<i>BDZ</i>
<i>Evroskeptično</i>			
<i>Islamska zajednica u Srbiji</i> <i>Sedište u Sarajevu</i>	<i>SDP</i>		<i>BDZ</i>
<i>Islamska zajednica Srbije</i> <i>Sedište u Beogradu</i>	<i>SDP</i>	<i>SDA</i>	

SDA- Stranka demokratske akcije- Sulejman Ugljanin

SDP- Sandžačka demokratska partija- Rasim Ljajić

BDZ- Bošnjačka demokratska zajednica- Muamer Zukorlić

Ono što je zajedničko za sve bošnjačke partije je evrofilski odnos prema integrativnim procesima Republike Srbije. Međutim, razlike se uviđaju kada se radi o odnosu prema Islamskoj zajednici, gde SDA podržava Islamsku zajednicu Srbije sa sedištem u Beogradu, dok BDZ podržava Islamsku zajednicu u Srbiji koja smatra da je duhovni i administrativni centar Zajednice u Sarajevu. SDP ima ambivalentan odnos prema tom pitanju. Što se tiče odnosa prema statusnim pitanjima, tu je posebno izražena promenjiva dinamika ponašanja političkih aktera. Zajedničko im je zalaganje za veći stepen decentralizacije i puna implementacija kolektivnih prava Bošnjaka. Iako nijedna politička partija nema u svojim aktuelnim programima zahtev za autonomijom Sandžaka, na osnovu izjava političkih predstavnika, može se konstatovati da SDA i dalje ima autonomašku poziciju, dok SDP ima integralističko stajalište. BDZ, iako je u dugom period isticala zahteve za autonomijom, danas

ne pokreće ovo pitanje. Ono što je opšta karakteristika većine političkih aktera u Sandžaku je ambivalentan odnos prema brojnim pitanjima, gde je njihov stav formiran u zavisnosti o toga da li su deo vlasti ili opozicije na nacionalnom nivou. Većina bošnjačkih partija su menjale političke strategije, u zavisnosti od društveno- političkog konteksta ali i od uticaja spoljnih političkih faktora, u cilju legitimacija na unutarbošnjačom, nacionalnom i međunarodnom planu. Kao ilustracija nam može poslužiti delovanje SDA Sulejmana Ugljanina koji je nakon izlaska iz vlade, optužio Srbiju za diskriminaciju Bošnjaka iako se ni u jednom aspektu položaj Bošnjaka nije značajno promenio.⁴⁹ Sa druge strane, širok spektar koalicija i dužina ministarskog staža navodi na zaključak da je SDP i Rasim Ljajić politički nedosledan. Međutim, iako na prvi pogled ne deluje tako, SDP Rasima Lajića je vodio konzistentniju politiku u odnosu na ostale (dve) bošnjačke partije. Pažljivom analizom javnog diskursa, na osnovu izjava i intervjuova uviđa se jasna ideološko-vrednosna linija kod SDP-a i Rasima Ljajića od 90-tih do danas. On je zastupao „umerenu“ integralističku politiku, krajnje realistično analizirajući potencijale za ostvarivanje partijskih i nacionalnih ciljeva. To se ogledalo u početnim fazama mimoilaženja sa Ugljaninom oko statusa Sandžaka, a kasnije je došlo do potpunog razlaza po tom pitanju.⁵⁰ SDP je, tokom svog delovanja, zastupao nacionalno-građanski koncept koji je podrazumevao integraciju Bošnjaka i Sandžaka u političko-pravni poredak Srbije, te je isključivao svaki vid internacionalizacije i radikalizacije tog pitanja.

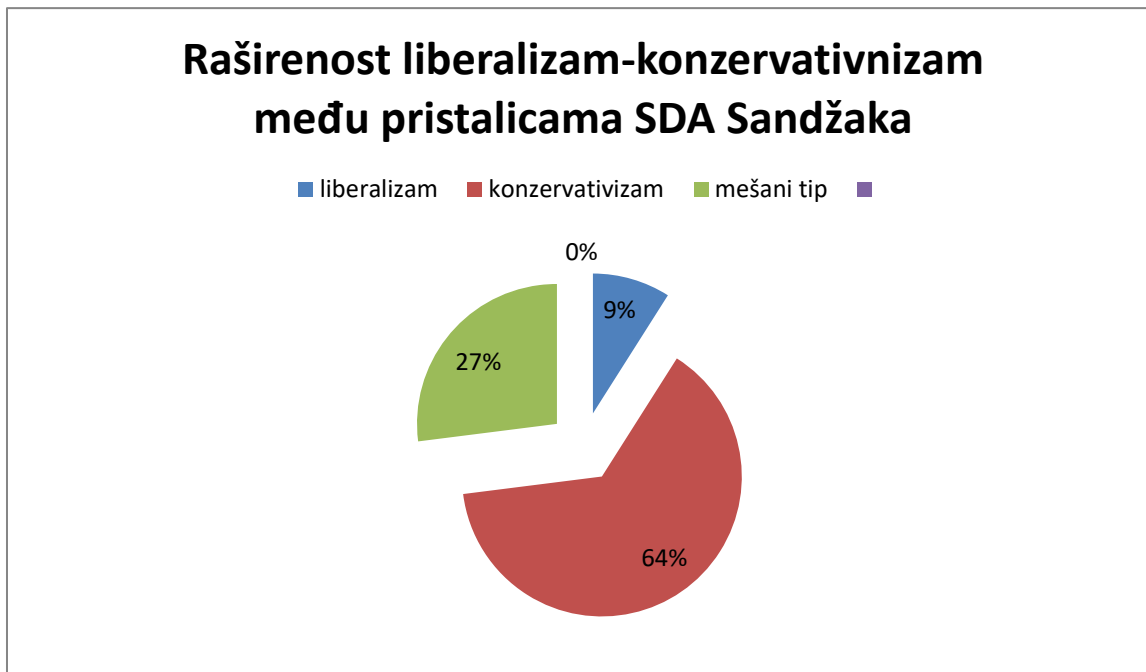
Relacioni odnos između vrednosnih orijentacija i političkih preferencija birača, usled nedostatka empirijske građe, ne možemo na jasan i nedvosmislen način da dokažemo. Međutim, na primeru dominantnih vrednosnih orijentacija kod pristalica SDA na osi liberalizam-konzervativizam ćemo ilustrativno prikazati vezu između ta ta dva činioca.

⁴⁹ RTS, 23. jul 2018, *Ugljanin: Ana Brnabić nije bošnjački premijer*

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3209173/ugljanin-brnabic-nije-bosnjacki-premijer.html> pristupljeno 26.03.2019.

⁵⁰U intervjuu koji je dao nedeljniku Vreme, Rasim Ljajić je izjavio: „Prvi sukob sa Ugljaninom počinje 1992. godine. Raspisuju se lokalni i savezni izbori, gde bi se 90 odsto Bošnjaka, tad još Muslimana, sigurno izjasnilo za SDA, kao jedinu nacionalnu stranku.“ Na preporuku Alije Izetbegovića Ugljanin odustaje od izlaska na izbore. Kasnije će se, prema tvrdnjama Ljajića ispostaviti da je Ugljanin slagao. Bojkotom tih izbora napravljena je „ogromna greška koja ni dan-danas nije ispravljena“. „Dao je odličan alibi Miloševiću da kaže – evo, neće kroz institucije da rešavaju svoj problem, hoće da ga rešavaju na međunarodnom planu, hoće posebnu državu, što znači radikalizacija i stvaranje dva nacionalna fronta u Sandžaku. Ako stvarate dva nacionalna fronta, onaj ko je u manjini – i to u apsolutnoj manjini, ima nas dva odsto u Srbiji – taj može samo da izvuče deblji kraj. Tokom rata sam odem kod Izetbegovića i kažem mu da će politika koja se vodi prema Sandžaku izazvati katastrofalne posledice, nije naša pozicija takva da možemo da pravimo paralelu sa Srbima u Hrvatskoj koji imaju pomoć srpske države, političku i svaku drugu. Kažem da nemamo na koga da se oslonimo i da moramo da kroz institucije sistema tražimo rešenje.“ Nedeljnik Vreme, br. 732, 13.januar 2005. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=402759> pristupljeno 02.05.2020.

Procenat pristalica SDA koji su skloni konzervativizmu je apsolutno većinski (64%) dok je procenat onih koji su skloni liberalizmu 9 %, a mešanom tipu 27 %. (Grafikon 7)

Grafikon 6

Imajući u vidu, da smo SDA klasifikovali kao konzervativno- nacionalnu partiju, očekivan je i konzervativno-tradicionalni profil njenih pristalica. Iako nedovoljno, za dobijanje pune slike, ovaj nalaz nam sugerise da postoji podudarnost između programsko-ideološkog profila političkih partija i vrednosnih orijentacija pristalica. Na bazi ovih tvrdnji, posledično se može zaključiti da političke partije predstavljaju refleksiju razlika koje postoje u društvu ili, u našem slučaju, unutar nacionalne zajednice.

Zaključak

Pre nego iznesemo zaključna razmatranja, naznačićemo nekoliko napomena. Prvo, ovaj rad predstavlja (nezaokruženi) segment doktorske disertacije, te u skladu sa tim sadrži određene nedostatke. Jedna od slabosti rada je nedostatak javno-mnjenskog istraživanja novijeg datuma, pa su u radu korišćeni podaci Instituta društvenih nauka iz 2003. godine, što svakako umanjuje vrednost rada. Pored toga, u radu nismo mogli da pratimo dinamiku stabilnosti/promena vrednosnih orijentacija i društvenih podela Bošnjaka, zbog nedostatka vremenski kontinuiranih empirijskih podataka. Drugo, u radu nedostaju podaci vrednosno-ideoloških orijentacija pristalica relevantnih političkih partija bošnjačke nacionalne manjine u Srbiji. U nedostatku tih podataka ne možemo da izvedemo jasnu i pouzdanu vezu između

vrednosnih orijentacija i političkih preferencija. Pored toga, usled nepostojanja jasne političke i vrednosne izdiferenciranosti bošnjačkih političkih partija, bez pouzdanih empirijskih podataka, i uz sklonost birača da glasaju za političke partije na bazi pragmatičnih (lukrativnih) motiva i „ličnih simpatija“ prema liderima, jako je teško pouzdano tvrditi da postoji jasna veza između vrednosnih orijentacija i političkih preferencija. Ipak, određene tendencije pronalazimo upoređujući političko-ideološke profile partija sa preovlađujućim vrednosnim orijentacijama na osnovu analize sadržaja i empirijskih podataka. Kako dobro zapaža Pantić „različitost tradicionalizma i modernizma kao bazičnih kulturnih vrednosti najviše je uslovljeno izbornom orijentacijom ispitanika“ (Pantić, 2003:106) U skladu sa tim, u radu su prikazani određeni trendovi koji nam mogu poslužiti kao optimalan okvir za nastavak daljeg istraživanja.

Na osnovu raspoloživih empirijskih podataka, u dobroj meri je potvrđena polazna hipoteza, da usled različitih vrednosnih orijentacija i socio-kulturnih identiteta kod Bošnjaka u Srbiji *postoje osnovne linije društvenih (socijalnih) podela i rascepa na: tradicionalizam-modernizam, konzervativizam-liberalizam, nacionalno-građansko, religijsko-sekularno, separatizam-integralizam*. Podele i rascepi se u velikoj meri preklapaju, gde s jedne strane dolazi do spajanja nacionalnog, religijskog i konzervativnog, a sa druge strane građanskog, sekularnog i modernog. Društvene podele koje su evidentirane kroz nalaze javno-mnjenskog istraživanja potvrđene su kroz refleksiju na političke preferencije. Značajna, iako nedovoljno jasna razlika između relevantnih političkih partija, potvrđuje da se društvene podele reflektuju na političko polje, stvarajući političke podele.

Analizirani rezultati različitih istraživanja (različiti metodološki okviri i različite ciljne grupe koje su tretirane) nam okvirno prikazuju dominantne vrednosne orijentacije Bošnjaka. Njihovo prisustvo nam daje okvir za tvrdnju da postoje podele oko kulturno-vrednosnih orijentacija, gde su na dinamiku vrednosnih orijentacija i političkih preferencija uticali brojni faktori i procesi. Društvene podele i rascepi determinišu političke podele, jer je „većina vrednosti formativno (je u Srbiji) starija od političkih partija“ (Pantić, 2003:123) i u dobroj meri utiču na političke preferencije i partijsko grupisanje (odozdo na gore, *bottom-top*). Istovremeno, politički „preduzetnici“ reafirmišu postojeće i stvaraju nove podele i rascepe (odozgo na dole, *top-down*), pretvarajući političke podele u društvene. Na političkom planu, možemo konstatovati da su ključne linije podela među bošnjačkim političkim partijama: izostanak jedinstvenog stava u vezi ustavno- pravnog statusa Bošnjaka i autonomije Sandžaka, odnosa prema republičkoj vlasti u Srbiji, podele unutar Islamske zajednice, te

odnosa prema spoljnim faktorima. U odnosu na ova pitanja bošnjačke političke partije možemo, krajnje uslovno, podeliti na *tvrdi* i *meku* struju.

Raspoloživi empirijski podaci i programsko-ideološki profili relevantnih bošnjačkih partija, izazivaju određene kontroverze. Naime, iako profili dve od tri bošnjačke partije govore o tradicionalno-konzervativnom karakteru tih partija, podaci dominantnih vrednosnih orijentacija govore da je većina Bošnjaka modernistički orijentisano. Objašnjenje za ovaj paradoks treba tražiti u karakteru samih vrednosnih orijentacija, koje su *situacionog, reaktivnog karaktera, uz to i relativno slabog intenziteta*, te su uslovljene datim društveno-političkim okolnostima. Tu se prevashodno misli na eksploziju nacionalističkog diskursa, tj. konverzije komunističke u nacionalističku ideologiju početkom 90-tih godina, što je uslovalo ogromnu podršku SDA na prvim višestranačkim izborima. Nakon decenija nacionalne i religijske apstinencije, na talasu potreba elita da popune ideološki prostor podjednako populističkom i zavodljivom ideologijom, nacionalno-tradicionalni diskurs se nametnuo kao logičan izbor. Jović ispravno zapaža, da nakon raspada Jugoslavije nije došlo do pobede liberalizma, već su konzervativizam, antidemokratska orijentacija i nesklonost ka zapadnim vrednostima postala dominantna vrednosna paradigma (Jović, 2013:139). Izostanak sadržaja i esencijalnosti je logična forma naglih konverzija, što u korelaciji sa oportunizmom dovodi to takvih posledica. Dominirajućem nacionalističkom diskursu, koji se provlačio kroz sve društvene strukture (obrazovanje, javne službe, institucije) uz oskudan nivo liberalnih demokratskih vrednosti u društvima sa izrazitom tradicionalnošću i autoritativnošću, ostavljao je premalo prostora za upliv drugačijih vrednosnih orijentacija. Period 90-tih je bio obeležen svojevrsnom vrednosnom regresijom sa devijantnim vrednosnim obrascima (Pantić, 2003:124), koja je nakon petooktobarskih promena, usled novonastalih društveno-političkih okolnosti, promenjena u nove vrednosne obrasce. Zahvaljujući tome, modernizam za Bošnjake (kao i za ostale nacionalne manjine) postaje šansa za političku i nacionalnu afirmaciju u Srbiji koja je svoj manifestacioni izraz imala u ideji evropskih integrativnih procesa. Otuda i ne čudi što su pristalice konzervativno—nacionalnih bošnjačkih partija izražavali veću sklonost ka liberalnim i modernističkim vrednosnim orijentacijama.

Pored vrednosnih orijentacija koje su imale reakcioni karakter i bile uslovljene situacionim faktorima, kod Bošnjaka su uočeni trajni i stabilni vrednosni obrasci (tradicionalizam, religioznost) koji su oblikovani *procesima dugog trajanja*, poput zakasnele nacionalne identifikaciji. Zakasnela nacionalna identifikacija, koja je doprinela izostanku bazičnog konsenzusa oko temeljnih identitetskih ali i političkih pitanja (ko smo, šta smo i

kuda idemo?), dala je dodatni impuls dinamici i kompleksnosti političkih prilika. Zaokruživanje nacionalnog identiteta kod Bošnjaka svoj manifestacioni oblik je imala kroz reislamizaciju nacije i nacionalizaciju religije. U tom kontekstu uloga i značaj Islamske zajednice u društveno-političkom životu Bošnjaka je ogroman, imajući u vidu da je Islamska zajednica među Bošnjacima dugo bila jedina institucija pomoću koje su se nacionalno diferencirali u odnosu na druge slovenske narode.

U perspektivi, na društvene i političke podele i partijske preferencije kod Bošnjaka, uticaće, kako društveno-politički kontekst tako i politički akteri. Pored toga, na političku dinamiku među Bošnjacima će još dugo faktori koji imaju karakter dugog trajanja, imati snažan uticaj, imajući u vidu da proces izgradnje nacije (*nation building*) još uvek nije završen. Imajući u vidu da socijalno tlo i politički procesi predstavljaju dinamične kategorije, ose podela će biti uslovljene tempom tih promena. Poželjno je da, postojeće i buduće, podele budu politički artikulisane i pacifikovane, u čemu će proces demokratizacije i poželjne političke kulture biti posebno važan. Međutim, otvorena identitetska pitanja, pretenzija lidera za ekskluzivitet nacionalnog predstavljanja i nesmenjivost političkih elita, oskudni ljudski resursi, ekonomska zaostalost, smanjena društvena pokretljivost, izražen religijski uticaj, ostrašćenost u političkoj borbi i snažna etno-nacionalistički diskurs sprečavaju promenu političke kulture i demokratizaciju Bošnjaka. Kako bi se izazovi savladali, potrebno je da bošnjačke političke partije, kao najodgovorniji akteri društveno-političkih procesa, uvide značaj bazičnih demokratskih vrednosti.

LITERATURA

Abazović, Dino (2010): "Religijski nacionalizam na Zapadnom Balkanu" u Sitarski M. – Vujačić M. – Bartulović-Karastojković I. (prir.): *Isčekujući Evropsku uniju: Stabilizacija međuetničkih i međureligijskih odnosa na Zapadnom Balkanu*, BOŠ, Beograd

Abazović Dino, (2012), *Bosanskohercegovački muslimana između sekularizacije i desekularizacije*, Zagreb i Sarajevo, Synopis,

Bašić Goran, (2002), Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji, u: *Demokratija i nacionalne manjine*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, Tunta, Niš

Bašić, Goran i Crnjanski, Katarina (2006), *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji* (ur. Zoran Lutovac), Fridrih ebert Stiftung, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd

Bringa, Tone (1996), *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey

- Deegan-Kraus, Kevin (2006), *Elected Affinities: Democracy and Party Competition in Slovakia and the Czech Republic*. Palo Alto: Stanford University Press
- Deegan-Krause, Kevin (2007), *New Dimensions of Political Cleavage*, *Oxford Handbook of Political Science*, eds. R. Dalton and H.-D. Klingemann. Oxford: Oxford University Press
- Dign Kraus Kevin (2015), *Potpuni i parcijalni rascepi u post-komunističkim društvima*, Srpska politička misao, Beograd
- Dulić Jasminka (2012), *Političko-ideološke orijentacije i stranačke preferencije stanovnika Vojvodine*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Beograd
- Dženita Sarač-Rujanac (2012). *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Sarajevo: Institut za istoriju
- Đidić F, E. Hećimović, (1991), *Robija šutnje, Stradanje muslimana u zeničkom kraju 1945-1987, Zenica: Preporod i Sarajevski proces. Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983, 1987*, Zurich: Bošnjački institut.
- Enyedi, Zsolt, (2008), *The Social and Attitudinal Basis of Political Parties: Cleavage Politics Revisited*, in *European Review*, Vol.16, No.3, Academia Europea
- Fijuljanin Muhedin (2010), *Monografija "Sandžački Bošnjaci"*, Centar za bošnjačke studije, Tuti
- Filandra Šaćir, 2012, *Bošnjaci nakon socijalizma- O bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*, Synopsis, Zagreb
- Filandra Šaćir (2012), *Bošnjaci nakon socijalizma- O bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*, Synopsis, Zagreb
- Filandra Šaćir, (2015), *Formativna ishodišta identitetskih paradigmi bosanskohercegovačkih naroda sredinom 19. stoljeća*, u Zbornik radova XXI Simpozija „Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda, Bošnjačka pismohrana, Zagreb
- Goati Vladimir, Jovanović Milan, Orlović Slaviša, Nastić Maja, Vuković Đorđe, Stojiljković Zoran, Nenadić Nemanja, Spasojević Dušan, Pajvančić Mirjana, Bašić Goran i Lončar Jelena, (2011) *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*, Nacionalni demokratski institut za međunarodne odnose, Beogra
- ICG European Report No XXX (2005) *Serbia's Sandzak: Balkan dejavu*, Belgrade/Brussels, February,
- Ilić Vladimir, (2016), *Stavovima mladih u Sandžaku – Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
- Jovanović Milan (2012), *Parlamentarni izbori u Srbiji 2012.godine – rezultati i političke posledice*, u: Jovanović Milan, Vučićević Dušan(2013), *Izbori u Srbiji 2012.godine, (ne)očekivana promena*, Institut za političke studije, Beograd

Jović Dejan, (2013) *Identitet Bošnjak/Muslimana*, u Politička misao, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

Kasapović Mirjana, (1996), *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Komšić Jovan, Pantić Dragomir, Slavujević Đ. Zoran, (2003), *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: FES i IDN.

Lipset, S. M. & Rokkan S. (1967) „Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction“, y: „Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives“, New York: The Free Press

Lovrenović I., (2002); Pitanje iz vjere, pitanje iz života, u T. Bremer, (ur), *Religija, društvo, politika, Kontroverzna tumačenja i približavanja*, (Projekat- Wissenshaftliche Arbeitsgruppe fur weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bisschofskonferenz, Berlin, 2002)

Naumović Slobodan, (2009), *Upotreba tradicije*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd,

Orlović, Slaviša (2008), *Politički život Srbije: između partokratije i demokratije*, Beograd: Službeni glasnik

Orlović Slaviša (priredio) (2011): *Partije i izbori u Srbiji – 20 godina*, Beograd

Orlović Slaviša (2011), *Političko predstavljanje nacionalnih manjina – Srbija u komparativnoj perspektivi*, Migracijske i etničke teme 27, str. 407

Orlović Slaviša (2015), *Društveni rascepi i njihov uticaj na partijski sistem Srbije*, Srpska politička misao, Beograd

Orlović Slaviša, (2016) Društveni rascepi i njihov uticaj na partijski sistem Srbije, u *Socio-strukturna paradigm u Srbiji*, Srpska politička misao, Beograd

Podunavac Milan (2007), *Izgradnja modern države i nacije: Balkanska perspektiva*, u Godišnjak 2007. Broj 1, Fakultet političkih nauka, Beograd

Podunavac Milan (2007), *Izgradnja modern države i nacije: Balkanska perspektiva*, u Godišnjak 2007. Broj 1, Fakultet političkih nauka, Beograd

Rujanac Sarač Dženita (2015), Prožimanje nacionalnog i religijskog. Bošnjačko iskustvo višeslojnosti identiteta, u Zbornik radova XXi Simpozija, *Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda*, Bošnjačka pismohrana, Zagreb

Saltaga Fuad (1991), *Muslimanska nacija u Jugoslaviji. Porjeklo, islam, kultura, povjest, politika*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 41 u Rujanac Sarač Dženita (2015), Prožimanje nacionalnog i religijskog. Bošnjačko iskustvo višeslojnosti identiteta, u Zbornik radova XXi Simpozija „Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda, Bošnjačka pismohrana, Zagreb

Sandžak i evropska perspektiva, (2010), ur. Sonja Biserko, Helsinške sveske br. 29 Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd

Slavujević Zoran (2003), *Mogući pravci pregrupisavanja partijske scene Srbije*, u: *Promena vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Beograd

Stojiljković Zoran, (2007), *Političke partije i politička participacija- slučaj Srbija*, u Godišnjak 2007, Fakultet političkih nauka, Beograd

Stojiljković Zoran, (2011), *Socijalni rascepi i polje politike*, u: Orlović Slaviša (priredio): *Partije i izbori u Srbiji – 20 godina*, Beograd

Stojiljković Zoran, (2015), *Socijalni rascepi i polje politike- slučaj Srbija*, Srpska politička misao, Beograd

Stojiljković Zoran, (2016), *Građani ili podanici*, Zavod za udžbenike, Beograd

Von Beyme, K. (2002) „Transformacija političkih stranaka“, Zagreb: Fakultet političkih znanosti

INTERNET

Republički zavod za statistiku, Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, za predsednika Republike Srbije održani maj 2012, Beograd <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/izbori>

ICG European Report No XXX (2005) *Serbia's Sandzak: Balkan dejavu*, Belgrade/Brussels

Islamska zajednica u Srbiji, [https://mesihat.org/mesihat/o-mesihatu2/pristupljeno 28.03.2019](https://mesihat.org/mesihat/o-mesihatu2/pristupljeno%2028.03.2019).

Olivera Potežice u emisiji „U središtu pažnje“ Prvog programa Radio Beograda 13. oktobra 2007. godine, na prvi dan Ramazanskog bajrama.
http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2007_potezica1.htm pristupljeno 29.03.2019.

Politika, 08.06.2010. Muftija Zukorlić – od verskog do političkog vođe,
<http://www.politika.co.rs/sr/clanak/137808/Политика/Муфтија-Зукорлић-од-верског-до-политичког-вође> , pristupljeno 25. marta 2019.

Politika, 08.06.2010. Muftija Zukorlić – od verskog do političkog vođe,
<http://www.politika.co.rs/sr/clanak/137808/Политика/Муфтија-Зукорлић-од-верског-до-политичког-вође> , pristupljeno 25. marta 2019.

RTS, 23. jul 2018, Ugljanin: Ana Brnabić nije bošnjački premijer
<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3209173/ugljanin-brnabic-nije-bosnjacki-premijer.html> pristupljeno 26.03.2019.

RTS, 27.april 2012., Muftija Zukorlić pozvao na pomirenje Srba, Bošnjaka i Albanaca
http://www.rtv.rs/sr_lat/izbori2012/predsednicki/muftija-zukorlic-pozvao-na-pomirenje-srba-bosnjaka-i-albanaca_315942.html pristupljeno 26.03.2019.

RTS, 23. jul 2018, *Ugljanin: Ana Brnabić nije bošnjački premijer*
<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3209173/ugljanin-brnabic-nije-bosnjacki-premijer.html>
pristupljeno 26.03.2019.

Televizija N1, 27. oktobar 2017., *Ugljanin pozvao EU da uvaži rezultate referenduma iz 1991. godine*, <http://rs.n1info.com/a337967/Vesti/Vesti/Ugljanin-pozvao-EU-da-uvazi-referendum-u-Sandzaku-iz-1991.html> pristupljeno 30.marta 2019.

Vreme, br. 732, 13.januar 2005. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=402759>
pristupljeno 02.05.2020.

Vreme, 11. oktobar 2007, *Vera i bejzbol palice*
,<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=515288> pristupljeno 26.03.2019.

Vreme, 9. Septembar 2010, *»Ajatolah« sa dve žene*,
<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=949330> pristupljeno 27.03.2019.

Vreme, 9.septembar2010. *»Ajatolah« sa dve žene*,
<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=949330> pristupljeno 26.03.2019..

Statut Bošnjačke demokratske zajednice <http://www.bdz.rs/statut.php>

Statut Sandžačke demokratske partije (2009), dostupno na: <http://www.sdp.rs/pdf/StatUt.pdf>.

Statut Stranke demokratske akcije (2012),dostupno na:

<http://www.sda.rs/index.php?akcija=strana&id=17>.